7th Chapter
(3rd Canto)

प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि भसंज्ञाविषये आत्वपक्षे आतो धातोरित्याकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपक्षे त्वल्लोपे ष्टुत्वं, प्रियाष्ट्णा इत्यादि भवति ॥

रायो हलि । मृजेर्वृद्धिरित्यतःप्राग् विभक्त्यधिकार इति । पूर्वसूत्रान्ते ग्रन्थोयं पठितव्यः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे । युष्मदस्मदिति । पंचम्या अदिति भ्यसोऽभावः ।

हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति ।न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः । उत्तरत्रेति ।योचीति यत्वमादेशे माभूत्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च । तदिहैव क्रियतइति ।लाघवे विशेषाभावात् ॥

द्वितीयायां च । उदाहरणेषु ङे प्रथमयोरमिति विभक्तेरम्भावः ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।युवयोरिति ।ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्,अथ

पंचम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषो लोपो विधी-
यतइति अद्विवचनानीत्येतद्भाषापेक्षं द्रष्टव्यं, छन्दसि तु युवं वस्त्राणीति
द्विवचनमपि शेष एव । शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । कथं, विभक्तिमात्रे लोप:
तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवाद: अस्यापि हलादावात्वमपवाद
इत्यसंकरेणात्वयलोपा: सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽग्रहणे यत्वलोपयो-
र्विषयविभागार्थं कर्त्तव्यमेव । सन्निपातलक्षणा इति । विभक्तिसन्निपातकृतं

युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तद्याहि टापो निमित्तं स्यात्तत्सन्निपातं विहन्यात्
एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिंगत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिंगमेव नास्तीत्याह
अलिंगेवेति । केचित्त्विति । टाम्निवृत्त्यर्थमेव तत्त्वमिच्छन्ति । कथमिति ।
यत्राकारो यकारश्च न विहितः सशेषस्तत्र विधीयमानो लोपो अलोन्त्यस्ये,
त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्नः । अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह ।
वक्ष्यमाणेति । आदेश वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेशः । कः पुनरसावित्याह

ते चेति ।मपर्यन्ताद्योन्य: स शेष इति । स च टिरेव तत्रायं लोप इति स्थानिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी, किमर्थं पुनर्लोप इत्युच्यते न त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धं, न सिध्यति, द्विपर्यन्तास्त्यदाद्य इति वचनात्, यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी तदा त्यदाद्यत्वं न सिध्यति, टिलोपपक्षे तु सुतरामारम्भणीयम्।

मपर्यन्तस्य । मपर्यन्तस्येत्यवयवस्य स्थानित्वेन निर्देशाद्युष्मदस्मदोरित्यवयवषष्ठी विज्ञायते । म: पर्यन्तोऽवधिर्यस्य स मपर्यन्त: यद्यपि द्वयोर्द्वौ

मपर्यन्ती तथाप्यभेदविवक्षायेकवचनम् । मपर्यन्तस्येति किमिति । समुदाययोर-
प्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वाद्दोषाभाव इति प्रश्न: । साकच्कस्य माभूदिति
तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसंग: । सर्वस्य माभूदिति ।साकच्कस्य
माभूदिति तु नोक्तं, यस्मादकज्विधावुक्तं त्वया मया त्वयि मयि इत्यत्र सुबन्त-
स्य प्राक्टेरकजिति ।अनिष्टं रूपं स्यादिति । त्वया मयेत्यनिष्टं रूपम् ।
अथ परिग्रहणं किमर्थं मान्तस्येत्येवोच्येत युष्मदस्मदोर्यो मान्तो भागस्तस्येत्यर्थ-

स्तत्राह । मान्तस्येत्येव सिद्धे स्मिन्निति । अस्मिन्साकच्कस्यादेशाभावे युवक-
माकामिति, रूपे वा । अवधिद्योतनार्थमिति । पर्यन्तशब्देनावधिं द्यो-
तयामीत्यर्थः अन्यथा मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोःसमानाधिकरणं
विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्येकसम्बन्धाच्चैकवचनं, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी
तत्रैवादेशाःस्युः अथापि वैय्यधिकरण्यमाश्रीयेत तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदा-
भावादादेशा न स्युः व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धःपर्यन्तशब्देन

वा माभूदित्यर्थः । क्व पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी इत्याह । ण्यन्तयोरिति । युष्मा-
नाचष्टे युष्मयति अस्मानाचष्टे अस्मयति णाविष्ठवद्भावे टिलोपः ।
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमादेशाभावः । क्विपि णिलोपः ।
ननु च विभक्त्यादेशाभावेऽप्यत्र च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमत आह ।
स्थानिवत्त्वं नेति । णेः क्वौ लुप्तत्वात्तल्लोपस्यात्र स्थानिवत्त्वमस्तीत्यर्थः ।
क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं न तु क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्येवमिति

भाष्यकार:, तत्र यो मन्यते मान्तयोरप्यादेशा भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि, कृदन्तत्वाद्विभक्त्य: एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशा प्रकृत्यादेशाश्च त्वादय: तत्र त्वाहौ सावित्यादिविषये ते भवन्ति, अन्यत्रादेशविभक्तौ लोप: अजादौ यत्वं,हलादावात्वं, त्वं,युवां यूयं युवां,युवां युवान् युवाभ्यां युवाभि: तुभ्यं युवाभ्यां युष्मभ्यं युष्मत् युवाभ्यां,युष्मत् तव युष्यो: युष्माकं युष्मि युष्यो: युष्मासु,स्व-

त्वमिति, द्विवचने तु त्वां, जसि त्वं, द्वितीयादिषु तु त्वां त्वां त्वान् त्वया त्वाभ्यां त्वाभिः त्वम् त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत् तव त्वयोः त्वाकं त्वयि त्वयोः त्वासु, एवमस्मदोपि यदा तु द्विवचनान्तात्णिच् क्रियते तदापि युष्मयत्यस्मयतीति णिचि भवति, विभक्त्यभावाद्युवावयोरभावः एकार्थत्वाभावात्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्यभावः, विभक्तौ तु युवावादेशौ त्वाहौ सावित्यादि विषये तु तस्व भवन्ति । ये तु मान्तयोरादेशौ

नेच्छन्ति तेषां सौ शेषेलोपश्चेति युष्मसमिति भवति । पक्षान्तरे युयुष्ममस्समिति, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, गहनोयं प्रक्रिया तर्क इत्युपरम्यते ॥

युवावौ द्विवचने । द्विवचनइत्यर्थग्रहणमिति । वक्तीति वचनं कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने प्रथमाद्विवचनान्तेनैतत्कथं आह । द्विवचने युष्मदस्मदी इति । के पुनस्ते इत्याह । द्व्यर्थाभिधानविषये इति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते, कथं, द्वित्वइति वक्तव्यं, विभक्ता-

वित्येव, द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते तत् दर्शयति । यदेति पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । आदेशान्तरेण न बाध्येते इति । बाधस्तु परत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते, अतिक्रान्तं युवामिति सौ जसि चादेशान्तरेण बाधः द्विवचनस्य तु पारिभाषिकस्य ग्रहणेऽपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः उत्तरत्रापि द्विवचनस्यातिक्रमेऽयमेव हेतुः

तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ द्वितीयायां चात्वम्,अजादौ यत्वं,शेषे लोपः
डेप्रथमयोरमित्यादयो विभक्त्यादेशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः।परत्वादिति
त्वाहादीनामवकाशः यदा बह्वर्थे युष्मदस्मदी अतिक्रान्तो युष्मानतित्वमत्यहं
युवावयोरवकाशः युवामावां द्व्यर्थत्वे सति,सावुभयप्रसंगे विप्रतिषेधः।यदा
त्वित्यादि। पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसंग इत्यतिव्याप्तिः
स्यादिति भावः।अतिक्रान्तो त्वामतित्वामिति।प्रथमायाश्च द्विवचने

भाषायामित्यात्व, यदात्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं तदा त्वमावेकवचने इत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम्, अथापि तत्राप्यर्थग्रहणं तथापि बहूर्थैतिप्रसंग इत्याह । अतिक्रान्तौ युष्मानिति । पूर्ववदात्वम् । एवं ज्ञेयमिति । अतियुष्माम् । अतियुष्माभ्याम् । अतियुष्मयोः एवमस्मदः ।

यूयवयौ जसि । परमयूयमिति । अत्र पारम्पर्ययोगो यथासम्भवं द्रष्टव्यः । तदन्तविधिरत्र भवतीति । अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति

वचनात् ।यदापि तदन्तस्य तदापि न सर्वस्य युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्येत्यधिकारात्।

त्वाहौ सौ ।त्वमिति । यद्यप्यत्र त्वमावेकवचनइति त्वादेश: सिद्ध: तथाप्यहादेशस्तावद्विधेय:तत्र चाह:सावित्युच्यमाने युष्मदोपि प्रसंग: अस्मदोह:सावित्युच्यमाने गौरवं स्यात् ।तस्माद् त्रापि त्वादेश एव विधेय: किं चातिक्रान्तो युवां युष्मान्वाऽतित्वमित्यत्र त्वादेशस्य शंकापि नास्ति॥

त्वमावेकवचने ।एकवचनइत्यर्थनिर्देश इत्यादि । एतच्च द्विवचन-

इत्यर्थनिर्देश इत्येतदनुसारेण योज्यम् । अर्थग्रहणे यदिष्टं संपद्यते तद्दर्शयति । तदेति । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणेनात्र न स्यादित्यव्याप्तिः । अतिक्रान्तौ त्वामिति । तदापि त्वमौ भवत इत्यस्योदाहरणम् । अतित्वामिति । पूर्ववदात्वम् । एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति । एतदतित्वमत्यह मित्यनेनापि सम्बध्यते । अतियूयम् । अतितुभ्यम् । अतितव । एवमस्मदः । अतित्वामतिमामित्येनन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य अतित्वान् अतित्वाभ्याम् ।

अतित्वाभि:अतित्वभ्यम् ।अतित्वत् ।अतित्वयो: ।अतित्वाकम् ।अतित्वयि अतित्वयो: अतित्वासु एवमस्मद:अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदी द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते समासार्थस्यैकत्वं तदा त्वमौ न भवत: अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् ।अतिक्रान्तं युष्मान् अतियुष्मान् अस्मान् ।एवं नेयमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्न पठितम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।एकवचने वर्त्तमानयोरिति ।एकार्थाभिधान-

विषययोरित्यर्थः वस्तुकथनं चैतत्, न तु शब्दार्थकथनम् । एकवचने इत्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तत्वात् । त्वदीय इति । त्यदादीनिचेति वृद्धसंज्ञा, वृद्धाच्छः । त्वत्तर इति । पारम्यवत्प्रकर्षयोग: विभक्तावित्यधिकारादिति । ननु च पूर्वसूत्रे विभक्ताविति न सम्भंत्स्यते । कथमावृद्धेरनुवर्त्तमानं न सम्बन्ध्येत । एवमपि योगविभागो न कर्त्तव्य: त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकयोग एव कर्त्तव्य: एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति । नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने यथा-

संख्यं प्राप्नोति युष्मदः प्रत्यये ऽस्मद उत्तरपदइति । अथ क्रियमाणेऽपि योग-
विभागे यावता निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासंख्यं न स्यात्, नैष दोषः ।
चकारोऽत्र क्रियते स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति । ननु चेति । चोदकः,
प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च मध्ये या वर्त्तते सान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः ।
परिहरति । नैवं शक्यमिति । लब्धुमिति शेषः । किं कारणमित्याह ।
तस्या लुका भवितव्यमिति । लुक् तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन । अन्तर-

गावित्यादि ।चोदकः विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरंगत्वं,लुक् पश्चादुत्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं वापेक्ष्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहिरंगः यद्यप्ययं नित्यःतथापि नित्यान्तरंगयोरन्तरंगमेव बलीयः यथोक्तं परनित्यान्तरंगप्रतिपदविधयो विरोधिनः संन्निपाते तेषां मिथःप्रसंगे परबलीयस्त्वमिति । एतदेवेत्यादि ।परिहारः ।किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह ।तेनेति प्रथमेनादिशब्देन गोमत्यतीत्यादेर्ग्रहणं द्वितीयेन दीर्घहल्ङ्यादिलोपयोः

हल्ङ्यादिलोपे हि प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यादेव लुकि तु न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवति, ज्ञापनस्य प्रयोजनान्तरमाह । एवं चेति । पुनश्चोदयति । अथेति । असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनं किम् एषामेव त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनं, सत्येतस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यतइति परिहरति । लक्ष्यस्थित्यपेक्षायेति । गोमत्प्रिय इत्यादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावे स्थितं तदादेशान्तरबाधनार्थेस्मिन्विज्ञायमाने न संगृहीतं

स्यात् तच्चापेदयं प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य, तस्मात्तदपेदाया नैतदादेशान्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति । अपर आह । यद्येतदादेशान्तराणां बाधनार्थं स्यात् मपर्यन्तस्येत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, कथमुत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथादृष्टत्वादिति । नायं नियम उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति, श्नमादिषु व्यभिचारात्, नहि श्नम्बहजकच:शबादिभि: समानदेशास्तस्मा-द्यद्यवश्यमुपपत्तिर्वक्तव्या एवं वक्तव्यमिह त्वाहादयोऽप्यनुवर्तन्ते मपर्यन्तस्येति

च तत्र त्वाहाद्यनुवृत्त्यैव तद्बाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरप्राप्तप्रापणार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति । वयन्तु ब्रूमः मपर्यन्तस्येत्यैवानुवर्त्यं तस्यादेशौ विधेयौ यदि चान्तरंगा आदेशाः स्युः प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ।

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ । त्रिचतुरोरेव विशेषणामिति । श्रुतत्वात् । नांगस्येति । विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । तेनेति । प्रिय-

तिसृावित्ति ।ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणं परमपि बाधित्वोत्तरसूत्रेण रादेश: ।प्रियतिसृ इति ।इकोचि विभक्तावित्यज्ग्रहणेन ज्ञापितं लुमता लुप्तेपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति,तेन स्वमोर्नपुंसकादिति नित्ये लुकि कृतेपि तिसृभाव: ।प्रियतिसृणी इति ।रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नमिति क्वचित्पठ्यते नद्यृतश्चेति कप् न भवतीति ।समस्यमानदशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भाव: कबभावे हेतु विभक्त्याश्रयत्वादित्यादि ।एवं तावत् स्त्रियामित्यनेन त्रिचतुरो-

विशेषणादव्याप्तिपरिहारो दर्शिता: ।अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह । यदा चेति ।तिसृकेति । स्वार्थे कप्रत्यय: अल्पत्वे कुत्सितत्वे संज्ञायां वा । तत्र विभक्तौ लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसृभावो न स्यादिति वचनं,तत्र स्वार्थिकप्रत्ययान्तत्वाद्बहुवचनान्तस्तिसृकाशब्द: ।संज्ञेत्येके ग्रामस्य कस्य चिदेषा संज्ञा रूढिरिति नास्ति बहुवचनप्रसंग इत्यन्ये ।चतसरीति ।यथा प्रियतिस्रा-वित्यत्र सर्वनामस्थानलक्षणं गुणं बाधित्वारादेशो भवति तथा ङावपि

प्राप्नोति तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिस्रोति डावपि रादेशमुदाहरिष्यति पूर्वविप्रतिषेधं च वक्ष्यति ।अत्राहु: ।अस्मादेव निर्देशादर्थप्रधानयोरेवादेश: इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण इति ।चतस्र इति ।अत्र स्थानिवद्भावा च्चतुर: शसी`त्यन्तोदात्तत्वे सति`उदात्तयणो हल्पूर्वादि`ति शस उदात्तत्वप्रसंग: स निपातनस्वरेण बाध्यते,यद्येवं तर्हि निपातनस्वर:शसि स्वरं बाधते तथा षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत तत्राह । चतसृणामित्यत्र

त्विति । तत्र कारणमाह । हलादिग्रहणसामर्थ्यादिति । तत्र हलादिग्रहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्यं नान्यत्किंचित् । एतच्च तत्रैवोपपादितं, यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्तदान्तरेणापि हल्ग्रहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति किं हलादिग्रहणेन तत्क्रियमाणं ज्ञापयति निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधतइति । अन्येत्वाहुः । हलादिग्रहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसो त्यस्याप्रवृत्तिरवसीयते । यदि स्यात्तत उदात्तयणो

हल्पूर्वादि' ति स्यादेव विभक्तेरुदात्तत्वमिति तद्व्यवृत्त्ये हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति । तत्राद्युदात्तस्य चतुश्शब्द-स्यान्तर्यंत आद्युदात्तस्व चतस्रादेशे सति चतसृणामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि रिति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ।

अचि रऋत: । पूर्वसवर्णो त्वित्यादि । तिस्र:पश्येत्यत्र प्रथमयो: पूर्वसवर्ण इत्यस्यापवाद: प्रियतिस्र:स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्य । प्रियतिस्रि

प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः स्यात्। ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः प्रियतिस्रा प्रियतिस्रे प्रियतिस्रोरिति तत्र इको यणचीत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषय इदमारभ्यते, तत्र मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति उत्वपूर्वसवर्णौ बाधत इति युक्तं, गुणविषये तु परत्वात्स एव स्यादित्यत आह। परमपि हीति। ऋत इति किमिति। तिसृचतस्रोरनुवृत्तेरलोन्त्यस्येत्येव सिद्धमिति प्रश्नः। तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति

तिसृचतस्रोरादेशयोरजादावपि विभक्तौ प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। अन्यथा हीति। ऋत इत्यनुच्यमाने षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् त्रिचतुरोरेवायमादेशः स्यात् स च नाप्राप्तयोस्तिसृचतस्रोर्विधीयत इति तयोरपवादः स्यादित्यर्थः।

जराया जरसन्यतरस्याम्। अतिजरांसीति। अतिजर इ इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्सोऽङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात्। तदवयवं तु जराशब्दं व्यवदध्यात्पैवेति सत्यपि तदन्तविधौ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति

जरशब्दान्तस्यांगस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य विभक्त्यानन्तर्ये विधीयमानो जरसादेशो न प्राप्नोति ।अथापि स्यात् तथापि सकारात्परस्य नुमःश्रवणं स्यात् ।तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरसादेश एष्टव्यः तत्र कृते फलन्तलक्षणो नुम् अतिजरसं पश्येत्यत्र अतिजर अम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसादेशे कृते स्वमोर्नपुंसकादिति लुक् प्राप्नोति न च तदानीमम्भावस्य प्रसंगः अनदन्तत्वात् ।ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यामवस्थायामम्भावेन बाधितस्य

लुक्:पुन: प्रसंगो न युक्त: भ्रष्टावसरत्वात् ।नैतदस्ति ।नात्राम्भाव:प्रवृत्त:
परत्वान्नित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते,तत्र कृते लुक्प्रसंग: एवं तर्हि सन्नि-
पातपरिभाषया लुङ् भविष्यति । अजादिसन्निपातेन जरसादेशो निष्पन्नो
नोत्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुं यद्येवमतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति
अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति,कथं सोभिंसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेश:
कृतोऽकारान्तत्वविघातिनो जरसादेशस्य निमित्तं न स्यात् ।इष्टमेवैतत्संगृहीतम्

अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमेष गोनर्दीयस्य पक्ष: तदिदमुच्यते ।इहेत्यादि इहेति वाक्योपन्यासे ।अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि भवितव्यमित्यन्तं गोनर्दीयस्य मतं न पुनर्लुकृशास्त्रं प्रवर्तत इति यदुक्तं यच्चोक्तम् अतिजरं ब्राह्मण-कुलमित्यादि तत्रोभयत्रापि हेतु: ।सन्निपातलक्षणाइति । न पुनर्लुकृशास्त्र-मित्यत्र पुन:शब्दस्यायमर्थ:पूर्वं या लुकृप्राप्ति: साम्भावेन बाधिता या तु जरसादेशे कृते पुन: प्राप्ति: सापि सन्निपातपरिभाषया न भवतीति ।

अन्ये त्वित्यादि । स्तच्च टाङसिङसामिनात्स्या अतोभिस ऐसि त्यत्र व्याख्यातम् ।

त्यदादीनामः । द्विपर्यन्ता इत्यादि । इष्टिरेवेयम् । यत्तूच्यते शेषे लोपवचनं ज्ञापकमिति तदयुक्तम् । उपसर्जनार्थत्वादतियूयमतिवयमिति । यदा तु शेषेलोपष्टिलोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् । पाठादेव पर्युदस्ता इति । तथा च सर्वादिसूत्रे वार्तिकं संज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः पाठात्पर्युदास इति । तेन

पाठोपजीवनेन प्रवर्तमानमिदमपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां न भवति । त्यदादीति । त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र समासे तत्रेत्यर्थः । नहि ते पाठात्पर्युदस्ताः ॥

किमः कः । तेनाकार एव किमो न विधायत इति । कथं पुनरकारविधाने क इत्यादि रूपसिद्धिः यावतान्त्यस्य प्राप्नोति । न चान्त्यस्य पूर्वेणा सिद्धः द्विपर्यन्तास्त्यदादय इत्युक्तत्वात् । अपरे पुनरेतच्चोद्यभयादेवं पठन्ति तेनाकार एव इमो न विधीयतइति, अयमर्थः । इम इत्येतावत्सूत्रमस्तु, त्यदादीनाम

इत्येव त्यदादीनां संबन्धिन इमोऽकारो भवति तत्र नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति सर्वस्यैवेमो कारोऽभवति, तेषामेवं पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं कर्तव्यं, न कर्तव्यम् । उति होरिति वक्ष्यामि इम इत्येव ततो वाति, इम इत्येव इमोवकारादेशो भवति, तस्मात्साकच्कार्थमेव कादेशो विहितः॥

कु तिहोः । तिशब्दस्य विभक्तिसंज्ञकस्याभावात्तकारे इकार उच्चारणार्थः। कुहेति । वा ह च छन्दसी'ति हप्रत्ययः॥

क्वाति: ।क्वेति ।किमोदित्यद्बुप्रत्यय: ।अथादेशान्तरकरणं किमर्थं न प्रकृत: कुशब्द एव विधीयते एवं च कृत्वा योगविभागोऽपि न कर्तव्य: कुतिहात्स्वित्येवास्तु,का रूपसिद्धि: यणादेशे कृते क्वेति सिद्धम् ओर्गुणस्त्वंगवृत्ते पुनर्वृत्ताविति वचनान्न भविष्यति,यणादेशस्त्वनंगत्वाद्भवत्येव तत्राह ।आदेशान्तरकरणमोर्गुणनिवृत्यर्थमिति । निष्ठिततत्त्वं दुर्ज्ञानमिति भाव: एवं तर्हि किमोदित्यैतत्किमोद्वदिति वक्तव्यं टिलोपे कृते क्वेति सिद्धमृत आह ।

किमोऽइवदिति चेति । कथं पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः यावता ककारस्य जश्त्वं प्राप्नोति, टिलोपस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति, कथमसिद्धत्वम्, असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे, टिलोपो हि डित्प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरंगः जश्त्वं तु तदनपेक्षत्वा-दन्तरंगम् ।साकच्कार्थमिति ।साकच्के हि प्रत्ययान्तरे विहिते कवेति स्यात् । यथान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ।साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं

न सप्तमीबहुवचनस्य स्यश्छन्दसी सोचि लोपे चेदि त्यादि निर्देशात् । नाप्यु-
भ्योः तथाहि सति सोऽत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्ताविति । अनत्ययोरिति
किमिति । विशेषणाविशेष्यभावे कामचारात्यदादिषु तकारान्तस्यासम्भवाच्च
त्यदादिभिस्तदो विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम् । अन्त्यस्य तु त्यदाद्यत्वं
भविष्यतीति प्रश्नः अत्वस्य सोरन्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वादिदमेव स्या-
दित्युत्तरं, तत्र केवले सौ पुल्लिंगे विशेषाभावात्सम्बुद्धौ स्त्रियां च प्रत्युदाहृतं

किमर्थं पुनस्तदोरित्युच्यते तवर्गग्रहणमेव क्रियेत, तोः सःसावनन्त्यस्येति । नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति तस्मान्नुडचि अनेषः अनयम् अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ।

अदस औ सु लोपश्च । अमुक इति । अदस् सु इति स्थिते औत्वप्रतिषेधात्यदाद्यत्वं दकारस्य सत्वं सकारादुत्तरस्य चाक्वोकारस्य उत्वम् । उत्तरपदभूतानामित्यादि । समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वादादेशो

बहिरंग :ततश्चान्तरंगत्वादेकादेशेकृते तस्यादिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयं परमहिमत्याद्यनिष्टप्रसंग: तस्मादकृतसन्धिकार्याणामेवामी आदेशा वक्तव्या :एतच्च नैन्द्रस्य परस्थे त्यत्र ज्ञापयिष्यते ।अदस :सौमैवेदित्यादि: अदस औ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु,सावित्येव अदस इति पंचमी तयथा पूर्वसूत्रे कृतार्थाया :सप्तम्या : षष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् अदस उत्तरस्य सौरौकारो भवतीत्यर्थ:तत्र त्यदाद्यत्वे कृते असाविति सिद्धे किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः ।यदि सोरोकारो विधीयते तदा हि असावित्यत्र त्यदाद्यत्वे ह्रस्वात्परस्याःसंबुद्धेरोकारस्य लोपः स्यात् न हलः ।नैष दोषः हलः सलोपे विधीयते,यद्येवं तत्र हल्ग्रहणं कर्तव्यं नेत्याह । प्रकृतं हि तत् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्र ननु चेदं प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः एवं तर्हि एङ्ह्रस्वादिति पंचमी हलिति प्रथमाया षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ।पूर्वसूत्रवदा प्रथमाया एव यथा कथं चिन्निर्वाहो

भविष्यति । आप एत्वं भवेदस्मिन् । इह तर्हि स्त्रियां संबुद्धावसा औ इति इति स्थिते । आङि चाप: संबुद्धौ चेत्येत्वं प्राप्नोति प्रकृतेरेव त्वौत्वे टापोभावादेत्वाभाव: । न झलीत्यनुवर्त्तनात् । नैष दोष: बहुवचने झल्ये दित्यतो झलीति । तत्रानुवर्त्ते झलादौ संबुद्धाविति, औत्वे कृते अझलादित्वान्न भविष्यति, प्रत्ययस्थाच्च कादित्वम्, इह तर्हि स्त्रियामकचि असका औं इति स्थिते प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये तीत्वं प्राप्नोति प्रकृतेरेव त्वौकारे

टापोभावादित्वाभाव: शीभावश्च प्रसज्यते । इह च स्त्रियाम् असा औ इति स्थिते औङ आप इति शीभाव:प्राप्नोति,औत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थं, पादिक एष दोष: यदौङ आप इति पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा नास्ति,इतरयोरस्तु पक्षयोरस्ति ॥

य:सौ । स्त्रियामयं यकारइति । नपुंसके तु स्वमोर्नपुंसका दिति लुमता लुप्तत्वात्सौरभाव:॥

हलि लोप: । अन्ग्रहणमनुवर्त्तत इति । यद्यपि तत्प्रथमान्तं तथापि हलीति सप्तम्या तस्य षाष्ठी प्रकल्प्यते ॥

मृजेर्वृद्धि: । धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति । वस्तुतो धातोर्यत्कार्यमुच्यते तदिह धातोरुच्यमानमिति विवक्षितं, स धातु: स्वरूपेणैव गृह्यतां मा वा, ग्राहितेनानुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्ययमप्यमागमो धातुप्रत्ययएव भवति० न तु प्रमृड्भ्यामित्यादौ । तत्प्रत्ययइति । धातोरित्येवं विहिते ।

कंसपरिमृड्भ्यामिति । अत्र तदन्तविधिना प्रसंगः ।

अचो ञ्णिति । तन्दुलनिश्चाय इत्यादौ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् । गोः गावौ गाव इति । अत्र गौरित्येतत्सादादुदाहरणमितरत्रावादेशे कृतेऽत उपधाया इत्येव सिद्धम् । सखायौ सखाय इति । अत्रापि सखायावित्येतदुदाहरणं जसि तु जसि चेति गुणो अयादेशे च कृते पूर्ववत्सिद्धम् ।

च्यौत्नमिति । च्लनाम छान्दसं, तमिच्च्यौत्नैरार्यन्ति । किमर्थं

पुनरिदमुच्यते यावता जेतृयोतृशब्दाभ्यां प्रज्ञाद्यणि जैत्रं यौत्रमिति सिद्धं, च्यौत्नमिति उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, तण्डुलनिश्चायःश्चावको लावक इत्यादौ तु गुणो अयवौश्च कृतयो रत उपधाया इत्येव सिद्धम्, एवं कारक इत्यादौ गोतो णि दित्येतद्गोत औदिति वक्तव्यं गोत औकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः, कथं सखायौ सखायः सख्युरसंबुद्धा वित्येतत्सख्युरैदिति वक्ष्यामि । अत्रोच्यते, ञ्णितीति तावदुत्तरार्थं वक्तव्यं किंच प्रियमाचष्टे

प्रायथतीत्यादौ प्राद्यादेशेषु वृद्धिर्न स्यात्,अथ ते दीर्घान्ता विधीयेरन् तदतिगुरु स्यादिति यथान्यासमेवास्तु ॥

तद्धितेष्वचामादेः । अचामादेरचो वृद्धिरिति । ननु च इक्परिभाषोपस्थानादिक एव स्थानित्वेन भवितव्यं,यद्यपि तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणं भवति यथा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते तथात्राप्यचामादिरजेव,तथापि साक्षादच इति निर्देशाभावादिक्परिभाषोपतिष्ठेतैव

इगात्मकस्याच इति,तस्मात्स्थानिनिर्देशार्थमच इति वक्तव्यं,तत्र वक्तव्यम्प्र-
कृतमनुवर्त्तते,अचो ञ्णितीति,तत्र निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषाया
अव्यापार:अथ त्वाष्ट्रौ जागत इत्यत्र त्वष्टृजगच्छब्दाभ्यां तस्येदमित्यणि
कृते यथाक्रममचो ञ्णिति अत उपधाया इति वृद्धि: कस्मान्न भवति,तत्राह ।
त्वाष्ट्रौजागत इत्यत्रेति । अन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधतइति ।परत्वा-
दितिभाव: ।अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाश: गौ:याचक:अस्या अवकाश:

सुश्रुत् सौश्रुत: त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादादिवृद्धिर्भवति, सकृद्गतिन्यायश्चाश्रीयते न पुन: प्रसंगविज्ञानम्, एवं च कृत्वा पुष्करसच्छब्दस्यानुशतिकादिषु पाठोऽर्थवान्न भवति, यदि त्वादिवृद्धिविषयेऽन्त्योपधावृद्धिस्यात्तदोपधालक्षणयैव वृद्ध्या पौष्करसादे: सिद्धत्वादनुशतिकादिषु तत्र पठेत् ठगर्थे तत्र पाठ: स्यात् पौष्करसादिक: नक्षत्रोपधालक्षणा वृद्धि: प्राप्नोति अञ्णित्वात्, नैतदस्ति, नक्षस्माच्चरत्यर्थे ठगुत्पद्यते, अनभिधानात् । यद्वा

प्रतिपदविहिते बाह्वादिलक्षण इन्येवोभयपदवृद्धिः नान्यत्रेति ठगर्थः पाठो न भवति, यत्र त्वादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति, व्यसोर्भावो वैयसवम्, इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्, व्यापदि भवं वैयापदमिति, तत्रार्थिचौ परत्वात् बाधकाविति सिद्धम्॥

क्रिति च। नाडायनः चारायण इति। नडादिभ्यः फक्। आक्षिकः शालाकिक इति। दीव्यत्यर्थे ठक्॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयश्चरणः॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । अत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्देविकादिभिरंगं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि सामानाधिकरण्येन वैय्यधिकरण्येन वेति चत्वारः पक्षाः । तत्र देविकादिभिः सामानाधिकरण्ये सींगस्य विशेषणात्तदन्तविधिसम्भवाद्देविकाद्यन्तस्यांगस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात् । तत्र केवलानां न स्यात्, नहि तदेव तदन्तं भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः । यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स

प्रतिषेध: तदा केवलानां भवतु तदादौ त न स्यात् । देविकाकूले भवा दाविका कूला: शाल्य इति । तदन्ते चातिप्रसंग: सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति अत्र सौरुकारस्याकार:स्यात् । अथ वैयधिकरण्येन विशेषणं देविकादीनां यदंगमिति, किं च देविकादीनामंगं यत्र च तेऽवयवभूता:ततश्च केवलान्न स्यात्, नहि स एव तस्यावयवो भवति व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्ध: यदि तु प्रत्ययविषय: स प्रतिषेधस्तदा केवलानां भवतु तदन्ते त्वतिप्रसंग:

पूर्ववत् केवलं तदादावप्रसंग स्वास्मिन्पक्षे परिहृत: अथांग समानाधिकरणं विशेषणामगं ये देविकादयइति तदा तदन्तेतिप्रसंग: परिहृत: तदादौ त्वप्रसंग: स्यादेव तदेव तर्हिं व्यधिकरणं विशेषणाम्, अंगस्य ये अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति, तदा केवले तदादौ च न दोष:, किं तु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसंग: तत्र प्राग्ग्रामे पूर्वशांशप इत्यादाविष्ट स्वाकार:,सुदेविकादावग्रामेत्वनिष्टप्रसंग:,तदेवमेते चत्वारोपि

पक्षा दुष्टा: अथापर: पक्ष: अंगेन दैविकादिभिश्चाचामादिर्विशिष्यते,अंगस्या-
चामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धी भवतीति,अत्र पक्षे केवलेषु
तदादौ चांगे नास्तिदोष: नापि सौदेविकमित्यत्रपर्वपदस्योत्तरपदस्य वा :
प्रसंग: किं तु प्राग्ग्रामे पूर्वशांशप इत्यादावुत्तरपदभूतानां दैविकादीनामाकारो
न स्यात्, नैष दोष:,प्राचां ग्रामनगराणामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
दैविकादीनामुत्तरपदानामचामादेराकार इति,अयमपि वृद्धिकारस्य पक्षो न

भवति, यद्ययं पदार्थोऽभविष्यत् उत्तरपदवृद्धावप्येतदनुवर्तिष्यतः त्वैवावदयत् ॥

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पदार्थोऽयमभिधीयते ।
परिभाषेयमान्त्यपरिभाषापवादिनी ।
देविकादेरचामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते ।
तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति ॥

इति । अनारभ्यमाणे एतस्मिन्देविकादीनामादेरचो वृद्धिर्भवन्ती

स्थानेन्तरतमवचनादैकार: प्राप्नोति,तदपवादेनाकारा:प्राप्यते,तत्रांगं भवतु
दैविकादय:पूर्वंपदमुत्तरपदं वा सर्वथा यत्र दैविकादीनामचामादेरचो वृद्धिप्रसंग:
तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते ।ननु च अंगस्येति वर्त्तते,सत्यं,नैवमस्याभिसंबन्ध:
अंगस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धीति,किं तर्हि देवि-
कादीनामचामादेराकारो भवति स चेदंगस्य संबन्धीति, अथैवमभिसंबन्धे
किं व्यावर्त्यं,न किं चित्,अनुवृत्तस्य तु संबन्धो वक्तव्य इत्येतावत् ।साप्याकार

एव भवतीति ।उक्तोऽत्र हेतु: । वहीनरस्येति ।वहो अस्यास्तीति वही,वही चासौ नरश्चेति वहीनर:अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । वैहीनरिरिति । अत्राकारवृद्धि:प्राप्ता इकारेण बाध्यते,तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव,नहि तस्यां नाप्राप्त्यायामिकारो विधीयते,एवं च कृत्वा सूत्रेऽप्यकार एव विधेयस्तस्याकार-वृद्धौ सिद्धमिष्टं तथा तु न कृतमित्येव । कै चित्विति । विहीनो नरो विहीनर:,पृषोदरादित्वान्नशब्दस्य लोप: ॥

कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः। लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यतइति मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने यदा वर्तते न परं प्रकृतावेव तदेदमुच्यते, यदा तु गृष्ट्यादिभ्यश्छञो यस्कादित्वाद् बहुषु लुक् क्रियते तदा पारिभाषिकेपि गोत्रे न दोषः यत्र यद्यपि वृद्धिप्रसंगेयमादेश उच्यते तथापि वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात् अचामादेर्वृद्धिः यादेरियादेशः अंगं तुभयोर्विशेषणं न कार्यं॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । अत्रार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदस्तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, पूर्वावित्यनेन संबन्धादैचाविति प्राप्ते एकवचनं सौत्रं, वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वादेकवचनम् । ताभ्यां तु पूर्वमिति । ऐजागमो भवतीति । टित्वादयागमलिंगाभावेपि पूर्वशब्देन देशविशेषो भवन्नागम इत्युच्यते, आगच्छतीत्यागम इति । वैयसनमिति । गतिकारकोपपदानां प्राक् सुबुत्पत्तेः समास इत्युत्तरपदविषयमित्यवोचाम, तेन वैयसनादिषु य्वौः

पदान्तत्वं, स्वश्वशब्द: शिवादि: ।याष्टीक इति । शकियष्ट्योरीकक्,
ननु चात्राचामादे: स्थाने यो य्वौ ताभ्यामित्यांश्रयणादेव न भविष्यति,
तत्राह ।यत इम इति । इण् गतौ,लट: शत्रादेश: शपो लुक् इणो यण्,
इहासत्यपि प्रतिषेधे वैयसनमित्यादौ व्यसन अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति
ऐजागमश्च तत्र वृद्धिरनित्या शब्दान्तरप्राप्ते:सा ह्यैचि कृते तस्यैव प्राप्नोति
तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्भवति,

तत्र कृते यद्यपि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् वृद्धिस्तथाप्यान्तर्यत ऐकारस्यैकार औकारस्यौकार इति न कश्चिद्दोषः किं प्रतिषेधेन । नन्वसति तस्मिन्वै-याकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेध स्यात् सति तु प्रतिषेधे न भवति, कथं न भवति, यावता वृद्धेर्निमित्तं अणाका यस्मिंस्तद्धितः इति बहुव्रीहिः विद्यते चात्र णाकारः सत्यं, विद्यते, निमित्तं तु न भवति, कुर्वद्रूपे हि निमित्तशब्दो मुख्य इत्युक्तं ननु च मा

भूतद्धितेष्वचामादेरित्यस्या वृद्धेर्निमित्तं य एव त्वसौ णितद्धिताश्रय ऐज्विधीयते तस्यैव वृद्धिसंज्ञकस्य निमित्तं णाकार इति स्यादेव पुंवद्भावप्रतिषेध: उच्यते, नहि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या,यन्निमित्तं अकारादिस्तदति प्रतिषेध: किं तर्हि वृद्धिरित्यैवं या विधीयते तन्निमित्ते,अत:पुंवद्भावप्रतिषेधनिवृत्यर्थं वृद्धे: प्रतिषेधो वक्तव्य एव,न वक्तव्य: एकस्मिन्नंगे विशेषविहितावैचौ सामान्य-विहिताया वृद्धेर्बाधकौ भविष्यत: सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्,

ततश्च पूर्ववत्पुंवद्भावप्रतिषेधो न भविष्यतीति युवाभ्यां पूर्वमैजित्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेनेत्यत आह । प्रतिषेधवचनमिति । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां युवाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वविचौ भवत इत्यर्थो भवति, असति हि तस्मिन् यौ कौ चन युवौ गृह्येयाताम्, तस्मादैचो-र्विशिष्टो विषयः प्रक्लृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्रियत इत्यर्थः दाध्यश्विमाध्वश्विरिति । दधि प्रियोऽश्वो यस्य स दध्यश्वः एवं मध्वश्वः

ताभ्यामत इञ् । ननु चाचामादेरित्यनेन य्वौ विशेषयिष्यामः,अचामादेरचः स्थाने यौ य्वाविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः तद्धितार्थइति समासः तमधीष्टइति प्राग्वतेष्ठक्, द्व्यशीतिकःअत्र प्राप्नोति । सति तु प्रतिषेधे तद्धितेष्वचामादेरित्यनुवृत्तेर्याभ्यां परस्य तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते,ताभ्यामिति विज्ञायते, अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येवमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयतइति तस्या निषेधाभावादैजागमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् ।

ताभ्यामत इञ् । ननु चाचामादेरित्यनेन य्वौ विशेषयिष्यामः,अचामादेरचः स्थाने यौ य्वाविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः तद्धितार्थेति समासः तमधीष्टइति प्राग्वतेष्ठञ्, द्व्यशीतिकःअत्र प्राप्नोति । सति तु प्रतिषेधे तद्धितेष्वचामादेरित्यनुवृत्त्याभ्यां परस्य तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते,ताभ्यामिति विज्ञायते, अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येवमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयतइति तस्या निषेधाभावादैजागमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् ।

अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद्दृद्विशेषणम्,अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसंगे तदपवादौ युवाभ्यां पूर्वमैचौ भवत इत्यर्थः,इह तु नैवं वृद्धेःप्रसंग इत्यैचौ न भविष्यत इति । एवमपि युवावविशेषणौ तौ स्यातां,ततश्च दाध्यश्वादौ प्रसंगः न च सकृच्छ्रु तमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति येनाचामादेः स्थाने युवौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतःसति तस्मिन्नचामादेरित्येवं वृद्धेःप्रसंगइत्याश्रयणान्न क्वापि दोषः स्यात्, न च तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे

प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठुक्तं प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थमिति । उत्तर-
पदवृद्धेरपीति । एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते । य्वत्र त्विति । एतदप्युत्तरपदेन
य्वोर्विशेषणाल्लभ्यते, उत्तरपदस्य यौ य्वौ ताभ्यां परस्य वृद्धिर्न भवति
ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति । इह इश्च अजश्च यजौ, उश्च अजश्च वजौ, तयोरिदं
ऐयजम्, औवजमिति, ऐचोरभक्तत्वादतन्मध्यपतितत्वाच्चाङ्गग्रहणेन ग्रहणादैयजी-
यमौवजीयमित्यादौ शेषनिघातो न स्यात्, शेषविवक्षायां च वृद्धाच्छो न

स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात् उच्यते । यद्येवंविधमभिधानमस्ति ततः पूर्वशब्द आवर्तयितव्यः तत्रैकोऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः युवाभ्यां पूर्वौ यौ भवतस्तौ चांगस्यावयवाविति, अत्र संग्रहश्लोकौ ।

नाप्राप्तायां हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरैज्वाधको न्क्रिमर्थौ,
याभ्यां युवाभ्यां परस्यैव प्रसजति, तत एवैष पूर्वौ यथा स्यात्।
मा दाध्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्थानआदे-

यवौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥ १
स्यादैज् द्व्याशीतिकंगाद्यच इति विहितस्यैव ऐच्चेत्प्रसंगा-
द्यौ न स्यातां विशिष्टौ श्रुतमपि च सकृन्नोभयं भेत्तुमर्हम् ।
स्यादेतस्योत्तरत्राप्यधिकृतिरिह च यवोः पदस्योत्तरस्यै-
वं पूर्वैत्र्यलिन्दे भवति न च भवेद् द्वे अशती अधीष्टे ॥

द्वारादीनां च । दौवारिक इति । तत्र नियुक्त इति ठक् । द्वारपालस्येदं

दौवारपालमिति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धलक्षणाश्छो न भवति, कलापिनोणित्यत्राणग्रहणास्याधिकविधानार्थत्वाद्वा । कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति, तत्राह । तदादिविधिश्चात्र भवतीति अत्र च कारणं देविकादिसूत्रस्थोक्तं, ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति ।सौवरोध्याय इति स पुन: शन्तनुप्रणीत: फिषित्यादिकं सौवर्य: सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति भाष्ये । शोभनोध्याय:स्वाध्याय इति । आडत्र मध्ये प्रक्षेप्तव्य: अन्येषामपि

दृश्यतइति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् । एवमपीत्यादि । यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते किमायातं स्वाध्यायशब्दस्य तत्राह । तदादावपि हीति । स्वार्थिकस्वाभाविकादयस्तु भाष्यप्रयोगात्साधवः । स्फैयकृत इति । ऋषित्वादण् । शौवादंष्ट्रो मणिरिति । शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घत्वं पूर्ववदण् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । नैयग्रोध इति । नीचैर्गतो परोहैर्वर्द्धतइत्यर्थः अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमिति । अपदान्तत्वाद्यकारस्य । अथास्मिन्निपि पक्षे

केवलग्रहणं किमर्थं,यावता न्यग्रोधस्येत्युच्यते,तत्र कः प्रसंगो यद्वादौ स्यात् ज्ञापनार्थं तु ।एतज्ज्ञापयति,अस्मिन्प्रकरणे यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोऽचो विशेषणानीति ।

न कर्मव्यतिहारे ।कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति । यदस्मिन्प्रकरणे ऐ उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः ।

स्वागतादीनां च ।व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वो धातुः कर्म व्यतिहारे

दृष्ट इति व्यवहारशब्दोपि कर्मव्यतिहारे वर्त्तते,ततश्च पूर्वेणैवात्र सिद्धेरत्रास्य पाठोनर्थक इत्याशंक्याह ।व्यवहारशब्दोयमिति । द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसंग इति । तदादेरपि तत्र ग्रहणं भवतीत्युक्तमेव ॥

श्वादेरिञि ।तत्र चेत्यादि ।यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात् स्तद्वचनमनर्थकं कथं,केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र क:प्रसंगो यत्तदादे: स्यात् । तदादिविधिर्भवतीति ।अस्मिन्प्रकरणे यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोचो विशेषणमित्यभिन्न

ज्ञापकमित्यर्थः । इकारादिग्रहणं चेत्यादि । श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः तत्र वर्णग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः । श्वागणिक इति । श्वगणा-ट्ठञिति ठञ् । तदन्तस्येति । इजन्तस्य । श्वामस्त्रमिति । इञश्चेत्यण्, तन्निमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भिन्नकालत्वादशक्य इञाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः ॥

उत्तरपदस्य । उत्तरत्राचामादेरित्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादेर्वृद्धिर्वेदितव्या,

ननु चावयवादृतोरित्यादौ अवयवादित्यादिका पंचमी, तत्रान्तरेणाऽप्युत्तर-पदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति, अत आह । यत्रेति । आदिपदेन हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च, अनुशतिकादीनां च, देवताद्वन्द्वे चेत्येतेषां ग्रहणम्, एषु योगेषु पंचमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन्नधिकारेऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् नोत्तरपदस्य, वचनं तु नियमार्थं स्यात्, जस्व प्रोष्ठपदानां नान्यत्र, प्रोष्टपदानामेव वा जायते, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वपदस्यैवानाद्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात्,

तस्मादेतदर्थमेवायमधिकार: कर्तव्य: किमिदानीं पंचमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव नेत्याह । पंचमीनिर्देशेष्वपीति ।वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति । उत्तरपदाधिकारे विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ: ।क्व पुनरेवं-विधेन व्यपदेशेन प्रयोजनमित्यत आह । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रेति । सर्वभास: सर्वकार इत्यादौ माभूदित्येवमर्थं तत्रैवमाश्रितम् ।

अवयवादृतो: । ऋतोर्वृद्धिमद्विधावित्यादि । ऋतो: ऋतुवाचिन:

शव्दाद्वृद्धिमद्भिर्यो वृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधि: क्रतुशव्दान्ता-
दपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थ: किं सर्वत्र, नेत्यत आह अवयवादिति ।अवयववचनात्परो
यदा क्रतुवचनस्तदेत्यर्थ: । ये त्ववयवानामिति षष्ठीवहुवचनान्तं पठन्ति
तेषां न समीचीनोर्थ: । तथा च सुसर्वार्द्धदिक्शव्देभ्य इति पंचम्या निर्देशि ।
पूर्वासुवर्षासु भव इति । तद्धितार्थेति समास: अन्ये त्वदिक्शव्दत्वाद्विशेषणा-
समासं मन्यन्ते अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्ठगेव कस्मान्न भवत्यत आह ।

अवयवपूर्वस्यैव हीति ।

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य । जनपदवाचिन इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात् । सुसर्वार्द्धेत्यादि । जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति, यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः ।

दिशोऽमद्राणाम् । पूर्वपांचालक इति । तद्धितार्थे समासः । पौर्वपंचालक इति । अवयववाच्यत्र पूर्वशब्दः एकदेशिसमासाद्वुञ्प्रत्ययः । अदिक्शब्दत्वादादिवृद्धि

रेव भवति, यद्येवं कुत्रापि न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव, अस्त्यत्र विशेषः सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्य इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते, अन्ये त्वणन्तमेव प्रत्युदाहरणं पठन्ति ।

प्राचां ग्रामनगराणाम् । प्राचामिति नाचार्यनिर्देशः, जनपदादिभिर्दिशेः साहचर्यात् । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति दिक्संख्ये

संज्ञायामिति समास: ततो भवार्थे दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञप्रत्यय: । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । पूर्ववत्समास:, रोपधेतो: प्राचामिति वुञ् यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रं तथापि पाटलिपुत्रस्यैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्ते: पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव जना यत्र सन्ति स ग्राम: ततश्च नगरमपि ग्राम: ये हि ग्रामे विषयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरेपि न क्रियन्ते तद्यथा अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट इति सुतरां नागरोपि न भक्ष्यते, ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरेपि नाधीयते ।

शास्त्रेपि,उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात् वाहीकग्रामेभ्यश्च, दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरमपि गृह्यते तस्मादिहापि नार्थो नगरग्रहणे-नेत्यत आह । ग्रामत्वादेवेति । सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति ।अंगस्येति प्रकृतम् उत्तरपदस्येति च,तत्र ग्रामाणामित्येतदंगस्येत्यनेन सम्बध्यते ग्रामवाचिनामंगाना मिति, नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन नगरवाचिनामुत्तरपदानामिति ।न चायं सम्बन्धभेद:,सकृदुपात्ते ग्रामशब्दे सम्भवति तस्मान्नगरग्रहणं क्रियते,तत्र दिक्पूर्वपदो

हीत्यादिना सम्बन्धभेद आश्रयणीय इत्यत्र हेतुर्दर्शित: ।तत्रेत्यादिना तु स स्व सम्बन्धभेद: ।इह पूर्वेषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वोत्तरपदयोर्गुणा: प्राप्नुवन्नन्तरंग: उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरंगा,तत्र गुणो कृते पूर्वोत्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति,अन्तादिवद्भावोप्युभयत आश्रयणो प्रतिषिद्ध:,अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयते तत्राह । पूर्वेषुकामशम इत्येवमादिष्विति । यथा नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकं तथा तत्रैव वक्ष्याम

संख्याया :संवत्सरसंख्यस्य च ।संवत्सरश्च संख्या च संवत्सरसंख्यं,समाहार-द्वन्द्व: ।द्विसांवत्सरिक इति ।प्राग्वतेष्ठञ्,तस्याध्यर्धपूर्वेति लुग् भवति, अनार्हीयत्वात् ।द्विषाष्ठिक इति । ननु तमधीष्टो भृत इत्यत्र कालादिति वर्तते तत्कथं द्विषष्ट्यादिशब्देभ्य: प्रत्यय इत्यत आह ।द्विषष्ट्यादिशब्द इति । कालवृत्ति: शब्दस्तत्र गृह्यते न मासादय एवेति भाव: । ननु च परिमाणान्त-स्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र परिच्छेदहेतुत्वमात्रं गृह्यते न त्वारोहत: परिणाहतश्च

येन मीयते तदेव प्रस्थादि,अन्यथा शाणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्,कालश्चापि
परिच्छेदहेतुर्भवत्येव,ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धत्वादि-
त्यत आह । संवत्सरग्रहणमिति ।द्वैसमिक इति । अधीष्टादिषु समायाः
खः।द्विगोर्वेति पदो ठञ्, न केवलं वृद्धिविषयमेव ज्ञापकं किं तर्हि सार्वत्रिकमित्याह
द्विवर्षा माणविकेति । द्वैवर्षिकः भूतः इति पूर्ववट्ठञ्,तस्य वर्षाल्लुक्,
चित्तवति नित्यमिति लुक् । पर्युदासो न भवतीति ।प्रतिषेधस्य,तेन प्रतिषेध

एव भवति अथ संख्याग्रहणं किमर्थं,यावता संख्ययापि परिच्छिद्यते,तत्र परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धं,केचिदाहु: ।संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्थमेव परिमाणग्रहणेन संख्यापि न गृह्यतइति,तथा चापरिमाणबिस्ताचितेत्यत्र वृत्तावुक्तं काल: संख्या च परिमाणं न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिशतेति । अपर आह, साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा बाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

वर्षस्याभविष्यति ।यस्येत्यादि ।यस्य यियक्षायागिवर्षादारभ्य त्रीणि वर्षाणि धान्यं भावि तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तं स सोमयागेऽधिकारी नन्यून इत्यर्थः ।गम्यते हीति । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यत्ता न पदार्थइत्यर्थः । त्रिवार्षिको मनुष्य इति । वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुग् भवति, भूतार्थएव हि स इष्यते, अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ।

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।द्विकौडविक इति ।कुडेरवप्रत्यये कुडवः

प्रस्थचतुर्थभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः कुडवमित्येतदव्युत्पन्नं शब्दान्तरं, द्रष्टव्यं ततः प्राग्वतेष्ठञ् अनार्हीयत्वाल्लुगभावः । ढाभ्यां सुवर्णाभ्यामिति । शाणा-प्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणं तेनोन्मानस्यापि भवति, लोहिनी गुंजा, ताभिः पंचभिः परिमितमाकारविशेषयुक्तं हिरस्य पांचलोहितिकं कलापः कोशी धान्यविशेषः । योगविभागेनेति । पूर्वासु वृत्तिषु तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्येकयोगेन पठितत्वाद्भाष्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्,

तद्धितान्तश्चायमिति ।यथा त्वध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्र वार्तिकं तथा तद्धितलुकि सति संज्ञेति तत्रैवावोचाम ।ढैशाण इति ।यद्यत्रोत्तरपदवृद्धि: स्यात् पूर्वपदस्य न स्यात्,कुलिजं धान्यमानम्,अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

जे प्रोष्ठपदानाम् ।जइति जातार्थो निर्दिश्यतइति ।उपसरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोग भीमसेनो भीम इतिवत् । बहुवचननिर्देशादिति यद्यपि ज्योतिषां बहुत्वाद्बहुवचनान्तप्रोष्ठपदाशब्दस्तथापि तस्यैव

शव्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते ।

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । सुहृद इति । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो-रिति निपातितःसुहृच्छव्दःयदा तु सुहृदयस्येदमिति पाठः तदा हृदस्य हृल्ले-खेत्यादिना हृद्भावः ।सौहार्द्यमिति ।वा शोकष्यञ्रोगेष्विति हृद्भावः । सिन्धवो जनपदः नदीवचनस्यापि ग्रहणं,तथा समुद्रवचनस्यापि ।

अनुशतिकादीनां च ।आनुशातिकमिति । शतेन क्रीतं शतिकं,शताच्च

ठन्यतावशतइति ठन्,अनुगत: शतिकेन अनुशतिक: तनस्तस्येदमित्यण् ।आनुहो-
डिक इति । चरतीति ठक् ।आनुसांवरणामिति ।तत्र च दीयते कार्यं भववदि-
त्यण् ।आनुसांवत्सरिकमिति । बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ्,कुरु कतशब्दौ गर्गादि:
सार्वलौकिकमिति ।लोकसर्वलोकाभ्यां ठ. ।सार्वभौमइति ~~[illegible]~~ सार्वभौमइति
सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादय: ।कुलटाया
वैतौनडिति ।अपपाठोयं,तत्र हि स्वरूपग्रहणं,कल्यास्यादिषु परस्त्रीशब्द:

पठ्यते तस्मात्कल्यास्यादीनामिडिति पाठः ।चातुर्वैद्यमिति ।चातुर्वर्ण्या: दित्वात्स्वार्थे ष्यञ्, ताःपुनश्चतस्त्रो विद्याश्चत्वारो वेदाः ।

देवताद्वन्द्वे च ।अग्निवरुणौ देवता अस्य आग्निवारुणम्,अग्निमरुतौ देवता यस्य आग्निमारुतम्,इद्वृद्धावित्यग्निशब्दस्य इत्वम् । यो देवताद्वन्द्व इत्यादि । यःसूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी,हविर्यस्मैनिरूप्यते स हविः सम्बन्धी,अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् ।स्कान्दविशाख इति ।

सास्य देवतेत्यण् । ब्राह्मणप्रजापत्यमिति । पत्युत्तरपदाद् ण्य:ननु सास्य देवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्द: किं तर्हि यस्मै हविर्निरूप्यते या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता गृह्यते न चैवम्भूतोऽत्र तन्त्रार्थ: एवंभूतत्वे वा यथा तद्धिता भवन्ति तथायमपि विधि: प्राप्नोति । अत्राहु: । तद्धित:क्वचिदन्यत्रापि भवति शा देवतास्य त: स्थालीपाक इति हि भाष्ये दृष्टमिति ।

'नैन्द्रस्य परम्ये' ।आग्नेन्द्रं सौमेन्द्रमिति । अजाद्यदन्तमितीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति प्रायिकत्वात्स्य ।इन्द्रशब्दः इत्यादि । इन्द्रश्च मरुच्चे-त्यादौ व्यंजनान्तेन सह द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातेन भाव्यं,यथा ऐन्द्रा-मारुतीं मेदकामालेभेतेति,वायविन्द्रावित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहवि:सम्बन्धी न भवतीति भाव: ।

दीर्घाच्च वरुणस्य ।अत्र हो त्यादि । उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे

चैत्यार्नीङि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः ॥

प्राचां नगरान्ते । प्राचां देशइति । आचार्यग्रहणं तु न भवति, उत्तरसूत्रे विभाषितमिति वचनात् ।

जंगलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । जंगलं वनप्रायो देशः, कुरुषु जंगलं, कुरुजांगलं, धेनुर्नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः सुवर्णविकारो वलजं सौवर्णवलजम्, उत्तरमित्युत्तरपदं लक्ष्यते, तस्य नित्यसन्निहितत्वात्स्वरूपेण

विभाषितत्वानुपपत्तेर्विभाषितवृद्धिकत्वाद्विभाषितमिति गौणो वादः । :

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्रौणिकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् । ।
वावचनमनर्थकं, विभाषितमित्यनुवृत्तेः तत्रैवं वक्तव्यं पूर्वं त्विति । तथा तु न
कृतमित्येव ।

नातः परस्य । आर्द्धप्रस्थिकमार्द्धकंसिकमिति । पूर्ववट्ठञ् । कंसादिटठंस्तु
न भवति, तदन्तविधेरभावात्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिः न वार्द्धशब्दः

न वार्द्धशब्द: संख्यावाची । किं च स्यादिति ।आकारो वृद्धिरेव तत्र सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते । किं पुन: कारणं पुंवद्भाव-प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । यत्र हीति । तदुक्तं कुर्वंद्रूपे निमित्तशब्दो मुख्य इति ।परस्येति किं,पूर्वस्य माभूत्,अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वस्य न भविष्यति,नहि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याकारादन्यो वृद्धिभागस्ति । किं च यदि पूर्वस्य प्रतिषेध: स्यात्पूर्वस्य तु वेत्येतदनर्थकं स्यात्,इदं तर्हि प्रयोजनं

तदन्तविधिर्माभूदिति, अन्यथाऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत, तत्र को दोषः इह प्रतिषेधः स्यात् अर्द्धद्रौणिकमर्द्धकौडविकमिति पूर्वस्तु विधिरर्द्धमुष्टिना क्रीतोऽर्द्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः, तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थं परस्येत्युक्तम् ।

प्रवाहणस्य ढे । प्रवाहणशब्दस्य ढे परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, प्रवहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदं, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते । उच्यते । यदा पूर्वपदे

वृद्धिर्न भवति तदा यद्युत्तरपदेपि वृद्धिर्न स्यात् वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव-प्रतिषेधो न स्यात्, प्रवाहणेयीभार्य इति, माभूदेवं जातेश्चेत्येवं भविष्यति, गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम्, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अनित्योयं प्रतिषेध इति, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढइति वा ठक्छसोश्चेति वा प्राप्तस्योपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति प्रवाहयतीति प्रवाहणः ल्युन्ताढ्ढेर्नन्द्यादेर्ल्युः णोर्विभाषेति णत्वम् ॥

तत्प्रत्ययस्य च । प्रवाहणेयिरिति । यून्यपत्येन इञ् । प्रवाहणेय-
यकमिति ।गोत्रचरणाद्वुञ्, किमर्थमिदमुच्यते ढे परत: पूर्वेण विकल्प उक्त:
ठान्तस्ये आदौ नित्यवृद्धिर्माभूदिति ।नैतदस्ति प्रयोजनम्,इञादिनिमित्ताया
अपि वृद्धेढञ्श्रय एव विकल्पो बाधको भविष्यति,ढइति हि परसप्तमी न
निमित्तसप्तमी,तेनान्यनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ढे परत: प्रतिषेधो लभ्यत एवात
आह । बाह्यतद्धितनिमित्तेति । अयमभिप्राय: ।ढउत्पन्ने तदाश्रयां वृद्धिं

बाधित्वा विकल्पस्तावत्प्रवृत्त: पश्चादिञादिरुत्पन्न: तन्निमित्ता च वृद्धि: प्राप्ता न त्विदानीं ढनिमित्तो विकल्प: पूर्वमेव प्रवृत्तत्वादावृत्त्ययोगादिति ।

नञ: शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । अप्राप्तैव विधीयतइति । अप्राप्तिमेवोपपादयति । न नञ्पूर्वादिति । उत्तरो भावप्रत्यय इति । त्वतल्भ्यामुत्तर: ष्यञादि:, ततश्चोत्तरो भावप्रत्यय: प्रागेव नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेय: पश्चान्नञ्समासस्तत्र नञोऽगेनन्तर्भावादप्राप्ता

वृद्धिर्विधीयतइति । तदपरइत्यादि । असति विषयेंगाधिकार उपपद्य:
अस्ति च विषय: क:पुनरसौ,भाववचनादन्योपत्यादिषु विहित: प्रत्यय:
अथापि भाववचने श्रद्धा सोपि शक्यतएव दर्शयितुमित्याह ।बहुव्रीहेश्चेति ।
उत्तरो भावप्रत्यय: प्रतिषिध्यतइत्येतदप्यत्र न सार्वधिकमित्याह । अदोत्रज्ञेति
तदेवमंगाधिकारो न बाधनीय इति स्थितम्,एवं च तदुपस्पर्शादशौचमित्यादिप्रयो
गोपपत्ति: दशाहं शावमाशौचमित्यादौ त्विदमर्थेण् द्रष्टव्यम्।।

यथातथ्यथापुरयोः पर्यायेण । ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्या-
विति । तेन न नञ्पूर्वादिति ष्यञः प्रतिषेधो न भवतीति भावः ।
यथा सादृश्यइत्यव्ययीभावसमासइति । पदार्थानतिवृत्तौ, तथाभाव-मनति-
क्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते, यदस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथाभावमनतिक्रांत
यथा पुरमुच्यते किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणमित्यत आह ।तथाहीति ।
भाष्ये त्विति । नहि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रहप्रदर्शनमव्ययीभावस्योपपद्यते,

अयं योग:शक्यो ऽवक्तुं,कथं,यथा पूर्वंपदस्य वृद्धि:नञ्समासाद्भावप्रत्यय:यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा ष्यञन्तेन नञ्समास: स्वरेऽपि नास्ति विशेष:अव्यय-पूर्वंपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवत्यनभिधानात् ।

हनस्तोऽचिण्णलो: ।तद्धितेष्विति निवृत्तमिति । धातो:स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ।तत्सम्बद्धं क्तिोत्यपीति । निवृत्तमित्यपेक्षाते ञिणाद्ग्रहणं तु प्रत्ययमात्रेण संबद्धमतस्तद्धितेष्वित्यस्मिन्निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्तस्व

उदाहरणेषु ह्रो हेन्तेर्ञिणन्नेष्विति कुत्वम् ।

आतो युक् चिण्कृतोः । चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । ददौ दधाविति । ननु चात औणल इत्यौत्वमत्र बाधकम्भविष्यति, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चौत्वं, कोवकाशो यदा उत्तमे णलि णित्वाभावः एवं तर्हि चिण्णलोरित्यनुवर्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्भविष्यति, तत्राह । चौड्डिर्बलाक्रिरिति । बाह्वादित्वादिञ् , अत्रदाध्यादौ चरितार्थं यस्येति लोपं

बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात्, अचामादेरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति अत आह । ज्ञादेवता अस्येति । आदिवद्भावादत्र प्रसंगः । किं च अचामादेरित्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । उपदेशउदात्त उदात्तोपदेशः अस्मादेव निपातनात्साधुः । किं चोक्तमिति । सन्निहितस्य कस्य चिदप्रसंगात्प्रश्नः अत उपधाया इति वृद्धिरिति । चिणाकृदुपजीवनार्थं तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् ।

निपातनादनुगन्तव्यमिति । येषां त्वपाणिनीयो धातुपाठेऽर्थनिर्देश इति पक्षस्तेषामत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः । शमी तमीति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्,अत्र प्रत्ययस्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । यामको रामक इति । लित्स्वरे कृते भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः अनाचमेरित्यल्पमिदमुच्यत इत्याह । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमिति । टुवमु उद्गिरणे,कमु कान्तौ,चमु अदने तत्र सूत्रे आङ्पूर्वस्य पर्युदासः वाक्ये तु केवलस्य,वृत्तौ तु वाक्योदाहरणमप्याङ्-

पूर्वस्यैव दर्शितं,नात्राप्तेर्निरणाायि ।काम इति ।कमेरायादयआर्द्धधातुके वेति णिङभावपक्षे घञ् वृद्धि: ।णिचि वृद्धौ सत्यामिति । नहि तत्रायं प्रतिषेध: णिचोऽकृत्वात् । ननु च सत्यामपि वृद्धौ जनीजृष्क्नसुरंजोमन्ताश्चेति मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वेन भाव्यमत आह । तत्र हीति ।नान्ये मितो ऽहेताविततीति ।अहेतौ चुरादिणिच्यनुक्रान्तेभ्यो ऽन्ये ऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थ: । अन्याय्य भेव मन्यन्तइति । विश्रान्तिभूमिरिति पठितव्यमित्यर्थ:

तेन विश्रामं लभताभिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुरिति व्याख्यातम् ।

जनिवध्योश्च वधिःप्रकृत्यन्तरमिति ।वध हिंसायामिति भूवादौ पाठात् । भक्षकश्चेदिति ।योपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति तस्यापि हिंसानुषंगोस्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते यथाह मनुः ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति ।हलादेशस्येति ।अवधि भवता दस्युरित्यत्र ।नजामगर्भमिति ।व्यत्ययेन परस्मैपदम्,अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् ।

अतिह्रीब्लीरीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ।ब्लीङ् वरणे,क्नूयी शब्दे, क्ष्मायी विधूनने,उदाहरणेषु पुगन्तलक्षणो गुणः ।द्वयोरपि ग्रहणमिति ।विशेषानुपादात् । रीङ्त्यपीति । यद्यपि प्रस्रवणार्थः सानुबन्धकस्तथापि तस्यापि ग्रहणमाचार्यैः स्मर्यतइति भावः ।पूर्वान्तकरणं न यादृच्छिकं किं तर्हि विव-

तमित्याह । पुकः पूर्वान्तकरणमिति । अदीदपदिति । यदि पुनर्णेः पुट् स्यात् तस्य णिग्रहणेन, ग्रहणाण्णौ परतो यदगं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात्, दोषोपलक्षणं चैतद्वाप्यतद्त्यादो णेरनिटीति णेर्लोपेना-पहृतत्वात्पकारस्य श्रवणं न स्यात्, नैष दोषः । नहि लोपः सर्वापहारी अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः इह तर्हि क्नोपयतीतीडागमः प्राप्नोति ॥

लाभोपि कश्चिन्नैवात्र परादौ सति दृश्यते ।
पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्किलेदमुच्यते पुटि सति गुणाविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्त्तव्यं सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रं यतः परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः अन्यथा अचो ञ्णितीतिवृद्धिप्रसंगात् ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । पायहणाइत्यादि ।इष्टिरेवेयं लादाणिक-

त्वात्पारूपस्य ।लुगागमस्त्विति ।यद्यपि पालयतीति रूपं पालरक्षणाइत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य,पुनर्हेतुमण्णिचि सिद्धं तथापि पातेः पुकि पापयति,युकि तु पाययति इति माभूदिति लुग्वचनम् ।धूञ्प्रीञोरिति ।धूञ् कम्पने,प्रीञ् तर्पणे,आन्तस्यानुकरणं,तेन न दैवादिकस्य नुग्भवति ।एतेपीति ।एते युगादयो वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः ।कृतात्वानां ग्रहणमिति ।आकारान्तानां युकं विधाय तदनन्तरमाकारान्तेषु गृह्यमाणेषु युकः । प्राप्तिराख्याता

भवतीति भाव: । स्वमादीति । आदिशब्देन क्षापयति, निजापयति, विलापयते मुण्डो विस्मापयते, प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादेर्ग्रहणम् ।

वो विधूनने जुक् । विधूनन इत्ययमेव निर्देशो लिंगं घूञो णौ नुग्भवतीति वा इत्येतस्येति । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । वज व्रज गतावित्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे वाते:पुङ्गिवृत्यर्थं जुको विधानम् ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । स्नेहो घृतादि:तस्य विपातनं

विगच्छत: काठिन्यं त्यजत: प्रयोजकव्यापार: हविपातनं काठिन्यमुपगतस्याग्नौ निष्ठपनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थ: । न तु कृतात्वस्येति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंग: । जटाभिरालापयत इति । लिय: संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् । ली इति लीलीङोर्ग्रहणमिति । क्र्यादिकदेवादिकयो: निरनुबन्धकपरिभाषा तु नैष्यते । कृतात्वस्य च लीयतेरिति । ग्रहणमित्यपेक्षते ॥

भियो हेतुभये षुक् । हेतुः पारिभाषिकः भीर्भयं, हेतोर्भयं हेतुभयं तत्र वर्त्तमानस्य । भीषयतइति । भीस्म्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । भापयतइति । बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वम् ॥

रुहः पोन्यतरस्याम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुं कथं रुप मोहनइति दिवादौ पठ्यते, स रुपन्तोत्र जन्मनि वर्तिष्यते, अनेकार्थत्वाद्धातूनां, तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वारोहयतीति ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुप: । अत्र यदि कादित्यत्राकारो विवक्षित: स्यात् एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात्, एतदोकचि जसि त्यादाद्यत्वे टापि च रूपमकचो ह्यन्त्योकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थ: भिन्धकि छिन्धकि रून्धकि इत्यादेरसिद्धिप्रसंगात्, ततश्च कशब्दस्याभावादेतिका इत्यत्र न स्यादेव न, यासयोरिति च प्रतिषेध: संघातग्रहणे नर्थक: स्यात्, तस्मादुच्चारणार्थोकारो वर्णमात्रमेव विवक्षितमित्याह । प्रत्ययस्थात्ककारादिति।

स चेदिति । स चेदाप सुपःपरस्तान्न भवति तदेत्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहण-परिभाषया सुबन्तादिति द्रष्टव्यम् । जटिलिका मुण्डिकेति । टाबन्ताभ्याम-ज्ञातादिषु प्रागिवात्कः केणइति ह्रस्वत्वं, ततष्टाप्, तत इत्वं यद्यप्ययमकारो लाक्षणिकः तथाप्युदीचामातःस्थानइति लिंगात्तस्यापि भवति । ककारमात्रं हीति । उक्तमिदं कादितिवर्णमात्रं विवक्षितमिति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्ययो स्ति तस्मात्कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यतइति

किं स्थग्रहणेनेत्यर्थः । पटुका मृदुकेति । पटुमृदुशब्दाभ्यां स्त्र्यर्थवृत्तिभ्यां के कृते टाप् । असति पूर्वग्रहणे तस्मादित्युत्तरस्येति कात्परस्यैवाकारस्य वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा इत्वं स्यात्, यद्यपि जटिलिका मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुं तथापि विस्पष्टार्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । राका धाकेति । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । अथापीत्यनेन किं विशेष्यतइति । ककारः प्रत्ययो वेति संदेहात्प्रश्नः । ककार इति । प्रत्यये तु विशेष्यमाणे रथकट्या-

दिव्यतिप्रसंग इति भाव: । यद्यपि प्रत्ययोऽपि श्रुतस्तथापि तस्योपसर्जनत्वा-
त्ककार एव विशेष्यते । कारिकेत्यत्रापि न स्यादिति ।अतिप्रसंगस्तिष्ठतु तावत्
इष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थ: ।आपि परतो य:ककार इत्येवं विज्ञाय-
माने कारिकेत्यपि न स्यात्, एकादेशस्य यो द्वितीयोकारस्तेन व्यवधानात् ।
वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति ।आश्रीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्ध: ईदृशमित्येतद्व्या-
चष्टे ।स्थानिवद्भावकृतमिति । एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणं स्थानिवद्भावकृतमित्ये-

तावति तात्पर्यम्,अन्यथा एतिकेत्यय डाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न स्यात् । एक एतद:सम्बन्धी द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकार: तत्राकारयोर्य: पररूपमेकादेश:यश्च टापा सह दीर्घ: अयोरपि तयो:स्थानिवद्भाव: ।अन्ये त्वाहु: ।अत्रापि टापा सह य एकादेशस्तस्यैव स्थानिवद्भाव: न त्वकारयो: कृतस्य पररूपस्य,सकृत्प्रवृत्या लक्षणास्य चरितार्थत्वात्,तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति,वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यतीति वक्तव्य ईदृशं व्यवधानमिति

यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । रथकट्यादिष्विति । रथानां समूहो रथकट्या, इनित्रकट्यचश्च, आदिशब्देन गर्गकाम्यादेर्ग्रहणं, गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्रत्ययः ततष्टाप् एतदुक्तं भवति । आपीति सप्तम्या यदानन्तर्य-मुपात्तं तन्नात्यन्ताय त्यज्यते किं तु यावत्सम्भवमाश्रीयत इति । सुबन्तादयं परि-व्राजकशब्दादिति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वमस्ति पर्युदासे हीति । सुपोऽन्योऽसुप् । ततश्चैदाप्पर इत्याश्रीयमाण इत्यर्थः । समुदायादसुबन्तादिति । अवयवात्परि-

व्राजकशब्दात्सुबुत्पन्नो न समुदायादिति तस्यासुबन्तत्वम् । स्वमपि नाश्रीयत-इति । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयत इत्यर्थः । किं कारणमित्यत आह । तथा हीति बहुचर्मिकेति । बहूनिचर्माणि यस्यामिति बहुव्रीहिः शेषाद्विभाषेति कप्, तत्पुरुषे तस्मिन्नात्र सुबन्तात्परष्टाब् भवति कपा व्यवहितत्वात् । मामिकेति । ममेयमित्यण्, तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षि-णादाच्, दक्षिणा ततो भवादौ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । इहत्यिकेति ।

अव्ययात् त्यप्॥

न यासयोः। पूर्वेण नित्यमित्वे प्राप्ते निषेधोयमुच्यते, प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, यदा यत्तदोरकज्भवति तदा प्रतिषेधः। यका सकेति। यत्तदोरकच्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप्। या सेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह। या सेति निर्देशो न तन्त्रमिति। यत्तदोरुपलक्षणमिति। यद्येवं यत्तदोरित्येव वक्तव्यं, सत्यं, तथा तु न कृतं

किं कुर्मः । यकायकामधीमहइति । कचं गाथां च । तकांतकाम्पचामहइति । ओषधीं शाकिनीठि वा, इावेतौ प्रयोगौ । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्ना-सन्नारूढयोः अत्र कश्चिदाह । स्त्रीविषयोयं त्यकन्प्रत्ययान्तस्ततश्च प्रक्रियाला-घवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वाभाव इति तदयुक्तं पंचभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पंचोपत्यक इत्यादावार्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यादिति

तद्धितलुगर्थमेतत्स्यात्, बहिरंगो लुक्,अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते,ननु च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यैतद्विषयमेतत्,नेत्याह, यश्च यावाश्च लुग्ग्राम: सर्वोप्यन्तरंगान्विधीन्बाधते यथा सनीग्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति,पंचखट्व : इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति,यदि स्यादादिवद्भावादाद्ग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि सति अकारोत्र न श्रूयेत ।पावका इति ।पुनन्ति पावयन्तीति वा पावका: । अलोमका इति । बहुव्रीहि: कप् ।जीवकेति ।आशिषि चेति

वुन् । देवकेति । देवदत्तशब्दादनुकम्पायां कन्, अजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः । क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधात्कः घुगतिस्थैर्ययोः पचाद्यचि कुटादित्वाद्गुणाभावे उवङ्, उमाभ्यामज्ञातादिषु प्रागिवात्कः तरतेर्ण्वुल् तारका । वर्णकेति महत्त्वादिकं गुणमिति वर्णका, प्रावारविशेषः तन्तूनां विकारस्तान्तवमौर्णं । वर्तिकेति । भागुरी, व्याख्या टीकाविशेषः वृतेर्ण्यन्तात् ण्वुल्, वर्तिका । अष्टकेति । अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यामित्यष्टका

ऋष्यशिभ्यां तकन्निति तकन्, पितरश्च ता देवताश्चपितृदेवता, तदर्थं कर्म पितृदैवत्यं, देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत् । अष्टकेति । अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । सूतकेति । न सामिवचनइतिप्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । पुत्रिकेति । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनि कृते स्वार्थिकः कन् केण इति ह्रस्व इकारः, तस्य पक्षेऽत्वं विधीयते । वृन्दारिकेति । शृंगवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य इत्यारकन् ॥

उदीचामात: स्थाने यकपूर्वाया: ।यकौ पूर्वौ यस्या:सा यकपूर्वा, कोन्यपदार्थ आकार:अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिंग निर्देश:,पूर्वशब्दो व्यवस्थावचन: ।इभ्यिकेति ।इभमर्हतीति,दण्डादिभ्यो य:इभ्या,तत: पूर्ववत्क: ह्रस्वत्वं च,चटकमूषकशब्दाभ्यामजादित्वाट्टाप् । सांकाश्यिकेति । संकाशेनिर्वृतं सांकाश्यं,संकाशादिभ्यो ण्य: ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्, स्थानग्रहणमनर्थकं षष्ठीस्थाने योगेति सिद्धत्वादित्यत आह ।

स्थानग्रहणमित्यादि । परिभाषाया विधिशेषत्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति भाव: ।अनुवादत्वमेव स्पष्टयति । आत इत्यनेन हीति ।अतो योऽकारस्तस्यैत्वं भवतीति वचनव्यक्तौ नाकारस्य विधिस्पर्श: कश्चिदस्तीत्यर्थ: स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं इति ।य:स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितष्टाबादि: स स्त्रीप्रत्यय:तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ: ।असति हि स्त्रीलिंगे य: कश्चनाकारो गृह्येत ।शुभं याति भद्रं यातीति ।क्विप्,शुभंभद्-

नितिभकारान्तौ निपातितौ, पूर्ववत्को ह्रस्वत्वं च । प्रतिषेध इति । तेन विधि-रेव भवति । सुनयिका सुशयिकेति । नीशिभ्याभरद् सुशब्देन बहुव्रीहिः टाबादि पूर्ववत् । सुपाकिका सुशोकिकेति । पचिशुचिभ्यां घञ्, चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वं शेषं पूर्ववत् ।

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । स्वा इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एषेति कृतषत्वनिर्देशास्तत्वं, तथा च एतिकाश्चरन्तीति जसि

नित्यमित्युदाहृतम् ।

अत्रातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकयोः सतोः ॥
इयेतदोः संभवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

द्वे इति । द्विशब्दाद् द्विवचने त्यदाद्यत्वे टापि औङः शीभावः । तस्यां सत्यामिति । समासार्थी तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं न भवत्यन्तरंगानपि

विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति वचनात् । सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वं, स्वशब्दोऽपि तयैव युक्त्या नञ्पूर्वो न प्रयोजयेदित्यत आह । स्वशब्दस्त्विति । स्वशब्दो हि स्वमज्ञातिधनाख्याया मिति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकत्वेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यं नाकचा तत्र यदा नञ्समासे कप्रत्ययः क्रियेत तदन्तात्त्र टाप् तदा नौ सुपः परो न भवति केन व्यवहितत्वात्, तेनासर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोऽपि भवत्येव प्रयोजकः ।

अभस्त्रका अभस्त्रिकेति । अल्पइति प्रागिवात्कः । आति तु भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति ।अत्रेति । बहुव्रीहिः पुंस्यपि वर्तते, अभस्त्रः पुरुष इति, विहितग्रहणेनैतद्दर्शयति यद्यप्यभाषितपुंस्कादभस्त्राशब्दात्परो भवति तथापि तस्माद्विहितो न भवति, विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा यस्याः साऽखट्वा ततोऽखट्विकेत्यादावपि प्रसंगादिति, अपिग्रहणेन केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयो

नान्यपूर्वाणामिति शंकमानं प्रत्याह ।नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति ।
इष्यतइत्यनेन नेयं स्वतः प्राप्तिरिति दर्शयति, यदि तर्हि सर्वत्रेष्येत नञ्पूर्वा-
णापीति न वक्तव्यं संज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत
आह । तत्रेति ।

अभाषितपुंस्काच्च । अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषणमित्याह
अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति ।खट्वाशब्दः स्त्रियामेव नियत इत्यभाषितपुंस्कः

बहुव्रीहेरभिधेयलिंगत्वादभाषितपुंस्कत्वाभावादनेन विकल्पेनन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । बहुव्रीहाविति । कथं भवतीत्यत आह । तत्रापीति । इतिकरणो हेतौ ।यदा त्विति । स्वभावपक्षादेतत्, अखट्वा इति स्थित-उपसर्जनह्रस्वत्वं टाप्, पुन:क्षेण इति ह्रस्व:स च समासादभाषितपुंस्कादुत्पन्नस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्प: अभाषितपुंस्कात्परस्यात इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्प: ।अतिखट्विकेति ।अत्रापि समासादभाषितपुंस्काट्टाबुत्पन्न: ॥

आदाचार्याणाम् । इत्वापवादोऽयं योगः केणा इति इत्वापवादश्च। आचार्याणामिति ।उदीचामित्युक्तं ततोन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अपर आह । आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्याः स इहाचार्यः गुरुत्वात् बहुवचनमिति, सर्वथा भाषितपुंस्केषु त्रैरूप्यम् । अजट्वका अजट्विका अजट्वाकेति ॥

ठस्येकः । अत्र द्वौ पक्षौ, ठेति व्यंजनमात्रं स्थानित्वेन निर्दिश्यते,

अकारस्तूच्चारणार्थं,एवं ढगादिष्वपीत्येक: पक्ष: । संघात: प्रत्यय: स्था-
न्यप्यत्र स एवेति द्वितीय: तत्राद्ये पक्षे पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्त-
स्यापि प्रसंग: द्वितीये तु अठचि कण्ठ इत्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र द्वयोरपि
पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह । अंगस्य निमित्तं यष्ठ इति ।
संबन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षण:पठितेत्यादावपि प्रसंगात्,किं तर्हि
निमित्तनिमित्तिभावलक्षण:अंगस्य संबन्धीत्युक्ते तद्रूपसंबन्ध्येव प्रतीयते,

प्रत्ययश्च तद्रूपासंबन्धी, तदायत्त्वादंगव्यपदेशस्य, तदेव अंगव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयोर्दोषाभावः किं च संघातपक्षे अर्धघत-ष्ठशब्दस्य ग्रहणान्न भवति कर्पठ इत्यत्र प्रसंगः, वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते, तत्र संघातपक्षे दोषान्तरमाशंक्य परिहरति । तत्रेति । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोदयति । मथितं पण्यमस्येति । वर्णग्रहणे त्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशाप्रसंगः । कादेशः प्राप्नोतीति । ननु तान्ता-

इंगादित्युच्यते,न चात्र तान्तमंग;तत: प्रत्ययस्याविधानात्,नैतदस्ति ।एक-देशविकृतस्यानन्यत्वादगं भवति,तान्तं च,ततश्च यथानुकम्पितो भानुदत्त इति ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति भानुकइति तथात्रापि प्रसंग:। परिहरति ।संनिपातेति ।अजादिसंनिपातेन तान्तत्वमुपजायते,ततश्च तद्वि-घातस्य निमित्तं नोपपद्यते ।परिहारान्तरमाह । यस्येति लोपस्येति । स्थानिवद्भावस्त्वच:परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन,ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते

परस्यायं तत्राह । पूर्वस्मादपि हीति । पंचमीसमासोऽपि तत्राश्रीयतइत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वर्णग्रहणादेव तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥

इसुसुकान्तात्कः । सार्पिष्क इति । तदस्य पण्यमिति ठक्, इणः षः इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । धनुष्क वानुष्क इति । प्रहरणमिति ठक् । याजुष्क इति । दीव्यत्यर्थे ठक् । नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति । मवादावर्थे औदेशि

ठञ् । कादेशे कृते केण इति ह्रस्वत्वम् । मातृकं पैतृकमिति । तत आगतः ऋतष्ठञ् ।औदश्वित्क इति । संस्कृतं भक्षाः,दध्नष्ठक् उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्ताट्ठक् ।शाकृत्को याकृत्क इति ।संसृष्टइति ठञ् ।आशिषेति । आङः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति संपदादित्वाद्भावे क्विप् आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम् ।उषेति वसेः क्विप्,यजादित्वात्सम्प्रसारणे लाक्षणिकं रूपमिति ।सर्पिरादौ तु अर्चिशुचिहुसृपिछादिभ्य इसिः।जनेरुसिः

अर्तिविपिपर्जित्रपिपनिभ्यो निदिति प्रतिपदो क्निसुसो रूपम् । दोष उपसंख्यानमिति ।वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणादोकारे य उकारस्तस्य उकारग्रहणेनाग्रहणादुपसंख्यानम् ।

चजोः कु घिण्ण्यतोः ।पाक इत्यादौ भावे घञ्,पाक्यमित्यादौ कर्मणि ऋहलोर्ण्यत्,यथासंख्यमत्र न भवति घिति चकारस्य ण्यति जकारस्येति भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे,वचोऽशब्दसंज्ञायामित्यादेर्लिंगात्

क्वचित्तु पठ्यते यथासंख्यमत्र नेष्यते,तेन रक्तं रागादिति लिंगादिति ।

न्यङ्क्वादीनां च । न्यंकु इत्येवमादीनां चेति । सिद्ध्यइति शेष: कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्,किमर्थं तर्हि सूत्रं,यावता यथैव कुत्वादन्यदपि षत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति तथा कुत्वमपि भविष्यति,सत्यम्, असति तस्मिन्,अनुवादे गणस्य क्वचिदप्यनुपयोगात्प्रमादपाठ: शंक्येत ।

पचाद्यचीति ।घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात् संज्ञायां मेघ इत्यादि,मेघ:पयोधर:

निदाघो घर्मः, अवदाघोपि स एव, अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये। वीरुदिति। निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम्॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ञ्च णश्च ञ्णौ, तावितौ ययोस्तौ ञ्णितौ, तौ च नश्च ञ्णिन्नाः तेषु ञ्णिन्नेषु, नकारेऽकार उच्चारणार्थः, तेन वृत्रघ्नि वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति, घ्नन्तीत्यादौ गमहनेत्युपधालोपः किमिदं ञ्णिन्नग्रहणं हन्तिविशेषणं ञ्णिन्नपरस्य हन्तेर्हकार इति,

आहो स्विद्धकारविशेषणं ञ्णान्नपरस्य हकारस्य स चेदन्ते रिति, तत्राद्ये पक्षे नासिद्धिः घ्नन्ति घ्नन्तु, नहि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति, द्वितीये तु न क्वचित्स्यात्, नहि ञ्णान्नकारपरता हकारस्य क्वापि संभवति घातयतीत्यादौ तावदकारेण नकारेण व्यवधानं, घ्नन्तीत्यादावुपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, अट् वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति हतमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्ण्वुल्, हतायक इति, नकारेपि हन्ता

हननमित्यादावपि प्रसंगः नकारग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्, यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह माभूत् हतो घ्न इति, तदेवं द्वयोरपि पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा पक्षान्तरं दर्शयति । ञ्णात्प्रत्यय इत्यादि । यद्यपि द्वन्द्वनिर्दि-ष्टानामभिसंयोगतौमता न्याय्या तथापि सम्भवव्यभिचारौ हि विशेषण-विशेष्यभावस्यांगमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते । ननु च स्थानिवद्भावादानन्तर्यं नकारस्य न सम्भवतीत्युक्तमत आह । तत्त्वेति । संनिपातकृतमिति । श्रुतिकृत-

मित्यर्थः । अथ वा पुनरस्तु द्वितीयः पक्षः तत्रापि दोषः सुप्रतिविधान इत्याह । यदापाति । धात्ववयवेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते न शब्दान्तरेणेति क्षिणत्ययं परिहारः नकारे तूक्त एव ॥

अभ्यासाच्च । अहं जघनेति । णित्वाभावउदाहरणं, णित्वपक्षे पूर्वेणैव सिद्धम्,एवं जघनिथ जघन्थ जघन्वानित्युदाहरणम् । अभ्यासनिमित्ते प्रत्ययइत्यादि । आङ्विकारेणाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादयमर्थो लभ्यते ॥

जिह्ननीयिषतीति ।अत्र यस्मिन्हनिरंगं ल्युटि न तस्याभ्यासनिमित्त्वं यश्चाभ्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन् हन्तिरंगम् ॥

हेरचङि ।प्राजीह्यदिति ।एयन्ताल्लुङ्, चङ्, णिलोपः उपधाह्रस्वत्वं, चङीति द्विर्वचनं, कुहोश्चुरिति कुत्वं, दीर्घो लघोरिति दीर्घः ।अचङीत्येतत्प्रत्याचष्टे ।अचङीति शक्यमकर्तुमिति । कथमित्यत आह । चङ्यभ्यासेति ।यथा पूर्वसूत्रे जिह्ननीयिषतीत्यत्र न भवति एवं प्राजीह्यदित्यत्रापि न भविष्यति

किमचडीत्यनेनेत्यर्थ: तत्क्रियतइत्यादिपरिहार:किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । तेनेति ॥

सन्लिटोर्जे: । ज्या वयोहानावित्यस्य क्ङिति ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे कृते पूर्वत्वे च जिरूपस्य मादाद्धल इति दीर्घत्वं बाधित्वा कुत्वं प्राप्नोति,कृतेपि वा दीर्घत्वएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कुत्वप्रसंग: ।यथा जिगीषतीत्यत्रेत्यत आह । जिनातेरित्यादि । एरनेकाच इति यणादेश: ।

न क्वादेः । कूज इत्यादि । कूज अव्यक्ते शब्दे, खर्ज व्यथने, गर्ज शब्दे, अत्र वार्तिकं न्क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादिति ।अस्यार्थः चजोः कुघिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिड् इति सूत्रं कर्तव्यं तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधवचनेनेति, नन्वेवं गुधुग्लुचुमुञ्चुग्रुञ्चुञ्जूनां निष्ठायामनिट्त्वात्कुत्वं प्राप्नोति, तथा अर्जिसर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसंगः यथा तु सूत्रं तथा विपर्ययः ।

उच्यते । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्त्तिकानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवस्थाप्यौ ।नत्वसत्यजेः प्रतिषेधे निर्वीत इति निष्ठायामनिट्त्वात्समाज इति कुत्वप्रसंगः नैतदस्ति, व्यादेशो निष्ठायामनिट् न त्वजिः स तु वलाद्यार्धधातुके विकल्पेनेष्यतइति वीभावाभावपक्षे अजित इति सेडेव, कथं शोक समुद्र इति, यावता शुच्युब्जी निष्ठायां सेटौ, एवं तर्हि शुच्युब्ज्योर्घ्यं इति वक्ष्यामि, तच्च यथान्यासेपि वक्तव्यं, कन्येव यथास्याद् एयति, माभूदिति,

अशोच्यानन्वशोच्यस्त्वमिति, तदेव वार्तिककारपदो विध्यर्थं भविष्यति ।

अजिव्रज्योश्च । समाज उदाज इति । पशुभ्योन्यत्र हलश्चेति घञ्, पशुषु तु समुदो रज:पशुष्वित्यब् भवति ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो: । पाणिशव्देन तद्वान्बाहुर्लक्ष्यते, न तु मणिबन्धस्याध:पंचशाखाप्रदेश उच्यते, लोकेपि बाहुपर्यायो भुजशव्द: । भुज्यतइति । भुज पालनाभ्यवहारयो: । न्युब्जिता इति । अधोमुखा:निश्चेष्टा ।

वस्तुकथनं चैतत्, विग्रहस्तु न्युब्जन्त्यस्मिन्निति दर्शयितव्यः न्युब्जोपतापग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, यस्मिन्व्याघ्रौ न्युब्जिताःशेरते स तान् न्युब्जयति तत्र ण्यन्तात्पचाद्यचि न्युब्ज इति सिद्धं न चात्र घञचोःस्वरे विशेषः थाथादिसूत्रेण घञ्यप्यन्तोदात्तत्वविधानात्, भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवति, इगुपधलक्षणो तु केऽन्तोदात्तः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । पंचानुयाजा इति । दर्शपूर्णमासयोस्त्रयो-

नुयाजा: चातुर्मास्येषु नव, पशुष्वेकादश, पंचत्वं न क्वापि दृष्टं तस्मात्त्र्योनुयाजा इति पाठ: । प्रदर्शनार्थमिति । एतच्च यज्ञग्रहणाल्लभ्यते, उपात्तयोर्हि यज्ञांगविषयत्वं निपातनादेव सिद्धमुपांशुयागस्य अनुयाजानां च यज्ञसमुदायं प्रत्यवयवत्वाद्यज्ञांगत्वं, प्रधान यागा ह्येते, इतरेषां तु फलवत्संनिधावफलं तदंगमित्यंगत्वम् ।

वंचेर्गतौ । वच्यं वंचन्तीति । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थ: वंकमिति । गुणशब्दोयम्भावे घञ्, अभेदोपचाराद्गुणिनि वृत्ति: ॥

ओक उच: के । उच समवाये । न्योक:शकुन्त इति । न्युचति समवैति नीडादाविति कृत्वा । न्योके गृहमिति । न्युचन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । असुनि प्रत्ययइति । अयमेव लोके साधीय:प्रयुज्यते ।

ण्यआवश्यके । उदाहरणेषु आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि: कृत्याश्चेति ण्यत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समास:, लुम्पेदवश्यम:कृत्यइति मलोप: ।

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । अर्च्यमिति । ऋच स्तुतौ । प्रवाच्यो नामेति ।

प्रकर्षेणोच्यतइति प्रवाच्य:पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेष: । अपरे पुनरिति ।ते मन्यन्ते प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्तते,तत्र विध्यसम्भवान्नियम इति ।एतच्चेति ।अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपं,क:पुनरसौ विशेष इत्यत आह । दशरात्रस्येति ।द्वादशाहेभितो त्रिरात्रो मध्ये दशरात्र:तस्य दशममहरविवाक्यम् ।अन्यत्रेति । तथा च नास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विमतव्यमविवाक्यमित्येतदाचक्षते,संशये बर्हिर्वेदिस्वाध्यायप्रयोगोन्तर्वेदीत्ये-

कहत्यहविंशेषो कुत्वम् । अन्यत्र तदभावःप्रयुक्त आश्वलायनेन । एवमन्योपसर्ग-
पूर्वस्यापि प्रतिषेध एवेष्यते न नियमः एवंच कृत्वा प्रवचिग्रहणं शक्यमकर्तु-
महविंशेषो पृषोदरादित्वात्कुत्वम्,अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् ।
अन्यथा नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । इह प्रयुजनियुजःशक्यार्थेइति वक्तव्यं,
स्यादेत्यैव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं यद्व्यर्थं गुणाभूतस्वैतयोःप्रयोगो यथा स्यात्

प्रयोज्यो भृत्यो नियोज्यो दास इति, स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः।

भोज्यं भक्ष्ये। भोज्या यवागूरिति। ननु भक्षिरयं खरविशदेऽभ्यवहार्ये वर्तते इति संस्कृतं भक्षा इत्यत्रोक्तं तत्कथं द्रवद्रव्ये भवतीत्यत आह। इहेति एवं मन्यते, नात्र भक्षिः खरविशदस्य वर्तते अब्भक्षो वायुभक्ष इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसंनिधिबलादेतदेवं भवति स्वभावतस्तु भक्षिः खरविशदस्य

वर्तते इति वार्तिककारस्य पक्षः यदाह भोज्यमभ्यवहार्यमिति वक्तव्यमिति ।

घोर्लोपो लेटि वा ।दधदिति ।दधातेर्लेट्,तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपःदाशुषे यजमानाय रत्नानि,दद्यादित्यर्थः ।अन्ये त्वाहुः ।दधदिति शत्रन्तमेतत्,ददिति दाञो रूपं,वावचनं प्रत्याचिख्यासुराह आडागमे सतीति ।अस्त्वत्र लोपःआटः श्रवणं भविष्यतीत्यर्थः किमर्थं तर्हि वावचनमित्यत आह । तत्रेति । किमत्र विस्पष्टनीयमत आह । एषां हीति

अन्ये त्वाहु:ज्ञापकार्थं वाग्रहणम्, एतज्ज्ञापयति अनित्यमागमशासनमिति, अनित्यत्वे त्वाट्यसति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं कर्तव्य- मिति ।

ओत: श्यनि ।श्यतीत्यादि ।शो तनूकरणे,छो छेदने,दो अव- खण्डने,षोन्तकर्मणि,इह ओत:शितीति वक्तव्यं,न च ओकारान्तानां श्यनोन्य:शित्संभवति,अर्द्धमात्रया च लाघवं भवति,तत्रायमप्यर्थ:ष्ठिवुक्लमुचमां

शितीति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, इदमेवानुवर्तिष्यते । ननु श्यन्ग्रहणमुत्तरार्थं कर्तव्यं शमामष्टानामिति, तत्राप्यस्तु शितीत्येव, यदि शितीत्युच्यते, अमेवां प्रच्छ आशेति पदो शब् अमति अत्रापि प्राप्नोति, शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः शमादिभ्यो यो विहितः शिदिति, श्यन्नेव च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः एवमपि शिद्विशेषणात्वेन शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावान्नश्यतीत्यादावपि प्रसंगः नैष दोषः, अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते

ते च संनिधानात् शमादय स्व विज्ञास्यन्ते ।

क्सस्याचि ।अधुक्षातामिति ।दुहे:स्वरितेत्त्वेनात्मनेपदमाताम् । अत्रासति लोपे आतो ङित इति इयादेश:प्राप्नोति ।अधुक्षातीति ।इटि लोप: ककारवत:सशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति वत्सौ,तृणादिभ्य:स:तृणासौ तृणास:

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।एतेषामंगानां क्सस्येति एतेषां संबन्धी यो निमित्तत्वेन क्स:तस्येत्यर्थ: ।सर्वादेशार्थमिति ।

लुक्सर्वापहारीति संज्ञाविधावुक्तम् । वसर्थमिति । उत्तम पुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः
अथान्यार्थं कस्मान्न भवति, तत्राह । अन्यत्रेति । अलोन्त्यस्येति । आदेः
परस्येत्येतत्तु न भवति पंचमीनिर्देशाभावात् । झलो झलीति लोपेनेति ।
धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, च्ल्यादेशोपलक्षणं वा तत्र सिज्ग्रहण-
मिति भावः । अकारस्येति । अकारलोपस्येत्यर्थः । तथैव वा पाठः ।
ननु च क्रियमाणेपि लुग्ग्रहणे वहो लुका न भवितव्यमेव अदन्तत्वात्, दन्त्यो-

ष्ठ्यौ हसौ अत आह । दन्त्योष्ठ्योपीत्यादि । दन्तान्वयोत्र विवक्षितौ नैतरव्यावृत्तिरिति भाव: । एवं न्यायसिद्धेप्यर्थे वचनसामर्थ्यमपि दर्शयति । यदि चेति । ताविति । तवर्गादावित्यर्थ: वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यात्मनेपदानि तवर्गादीनि ॥

शमामष्टानां दीर्घ: श्यनि ।

शमुस्तमु:श्रमुदमू भ्रमुक्षमुमदक्लम: ।
शमादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट वृष्टिभि: ॥

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति । क्लाम्ततीति । वा भ्राशेत्यादिना शप् । क्लमिग्रहणं शबर्थमिति । श्यनि पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः, श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्, तत्र सप्तग्रहणमेवास्तु, चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं तन्त्रं, न तूपेयिवानित्यादिवदविवक्षितमित्याह । चमेराङिति । दीर्घत्वमाङि चम इति वार्त्तिकस्याप्ययमेवार्थः ।

क्रमः परस्मैपदेषु । इहेत्यादि । चोद्यम् । हेलुंकि कृतइति । अतो

हेरित्यनेन, नैष दोष इत्यादि परिहार: न लुमताङ्गस्येत्यत्र हि प्रत्यासत्तेर-
यमर्थो व्यवस्थापित:लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तन्निबन्धनं कार्यं न भवतीति, तत
किमित्यत्राह । न चैति ।

इषुगमियमां छ: । इच्छतीति । तुदादित्वाच्छ: । इष्यतीति ।
इष गतौ । इष्णातीति । इष आभीक्ष्ण्ये । ये पुनरुदितमिषिं नाधीयतइति
धातुपाठे । इह च सूत्रे अधीत्यनुवर्तयन्तीति । असस्याचीत्यत: । नन्वचीत्यनु-

वृत्तावपि हल:श्न:शानज्झाविति शानजादेशे इष्णाणोत्यत्र हत्वं स्यादेव अजादित्वादित्यत आह ।तत्रेति ।स्यादेतदेवं यद्यचीत्यनेन शिद्विशेष्येत, शितिक्ङौ भवति,किं विशिष्टे अचि अजादाविति,इह तु शिता अज्विशेष्यते, अचि क्नौ भवति,किं विशिष्टे शितीति,तेन तदादिविधिर्न भवति,किं कारणा-मित्यत्र आह । यस्मिन्विधिरिति । न केवलं तदन्तविधौ विशेषणात्वापेक्षाऽपि तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः ।इष्णाणोत्यत्रापीति । न

कैवलमिष्यतोष्णातोत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः ।नह्ययमजेवेति । अज्मात्रस्यात्र शित्वं नास्तीत्यर्थः ।इतिकरणो हेतौ ।

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ।पा पाने,पा रक्षाणइत्यस्य तु ग्रहणं न भवति लुग्विकरणात्वात् शितश्चासम्भवात्,घ्रा गन्धोपादाने,ध्मा शव्दाग्निसंयोगयोः ष्ठा गतिनिवृत्तौ म्ना अभ्यासे,दाण् दाने,दृशिर् प्रेक्षणे,ऋ गतिप्रापणयोः

सृ गतौ, भ्वादिकौ, ऋ सृ गताविति जौहोत्यादिकयोस्तु ग्रहणं न भवति शितोसम्भवात् नान्वेशःसम्भव इति चेत् । उक्तमत्रं वर्णं यत्स्यात्तत्त्व विद्या-द्वादाविति, शितीति हि कर्मधारयः शश्चासाविश्चेति, शद्लृ शातने भ्वादिः शद्लृ विशरणे तुदादिः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । आद्युदात्तो निपात्यत-इति । यदि न निपात्यते ततो धातोरित्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं

चेष्यते । वेगितायामिति । संज्जातवेगायामित्यर्थः । यद्वा वेगिनो भवो वेगिता, तस्यां च सत्यां गतौ वर्तमानस्येत्यर्थः ॥

ज्ञाजनोर्जा । दैवादिकस्य ग्रहणमिति । न जौहोत्यादिकस्य, शितोऽसम्भवात्, दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥

प्वादीनां ह्रस्वः । प्वादयः क्र्यादौ पठ्यन्त इति । ये तु भूवादौ पठ्यन्ते पूञ् पवन इत्यादयस्तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि तत्र ह्रस्वभाविनः

तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यं, किंच क्र्यादिकस्य जानातेर्ह्रस्वनिवृत्यर्थं पूर्वसूत्रे दीर्घोच्चारणं तदपि क्र्यादिकानां ग्रहणे प्रमाणम् ।वृत्करणमित्यादि । नलुभ्यार्थत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्भार इति भाव: । अपरे त्विति ।ल्वादीनामनन्तरत्वादिति भाव: तथा दॄ पूरणे,दॄ भयहत्यैतयोरपि वृत्करणात्परस्तात्पठितयोरपि ह्रस्वो भवति,य:पृणाति स ह देवेषु गच्छति पृणीयादिन्नाधमानाय पृणन्तं च पपुरिं श्रवस्यव: ।आदृणातीति ।पूर्वस्मिन्पदे ह्रस्वान्ता

वेतो पठन्ति । चोदयति । येषामिति ।अगना गणान्तमागणान्ता:,
परिहरति ।ज्ञाजनोर्जा इति ।यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात् ह्रस्वान्त-
मेवादेशं विदध्यात् ।ननु चान्यार्थं दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्,नह्यन्यथा जा-
यतइति सिध्यति अत आह । ज इत्यपीति । ह्रस्वान्तादेशविधानेपि अतो
दीर्घो यञीति दीर्घत्वे जायतइति सिद्धं,तत्र हि तरु स्तशम्यम:सार्वधातुकइत्यत:
सार्वधातुर्कग्रहणमनुवर्त्ते,न पुनस्तिङीति,अत स्थाने मुक् पूर्वान्त:कृतो न

परादिदीर्घप्रसंगात, ये तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्यर्थं वर्णयिन्ति तेषां दीर्घोच्चारणं किमर्थं, जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात् ।अतो दीर्घो यज्ञीत्येव दीर्घो भविष्यति, न सिध्यति, अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य,न जादेशमात्रेणा निष्ठितमंग भवति, तत्रेदं दीर्घोच्चारणमेव लिंगमागणान्ताःप्वादय इति इति ।

मिदेर्गुणाः ।मेद्यतीति ।श्यन् ।मिद्यतइति ।भावेयक् ॥

जुसि च । उदाहरणेषु लङि श्पः श्लुः द्विर्वचनमभ्यासकार्यं, सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस् । अथेत्यादि । जुसभक्तस्य यासुटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसंगः । सार्वधातुकाश्रयङित्वनिमित्तइति । सार्वधातुकमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तत् ङित्वं निमित्तं यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः एतेन यासुडाश्रयङित्वनिमित्तमिति व्याख्यातम् ।

तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । चिनुयुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवु-

रित्यादावप्राप्तेः । क्सस्याचोत्यनुवर्तत इति । परिहारान्तरं, जकारोच्चारणं तु चक्रुरित्यादौ लिटि माभूत् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति । एवं मन्यते प्रत्यय इति वक्तव्यम् । एवमपि ह्योष्टे विषये सिद्धयतीति, सडिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो डकारात् । अग्नित्वमिति । प्रत्यय-इत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति । अग्निकाम्यतीति । सडीत्युच्यमानेऽत्रापि

प्राप्नोति ।

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।अविचिण्णल्ङित्सु परत इति । विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः ।जागर्यतीत्यादीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि,जागरितः जागरितवानिति प्रतिषेधविषये । किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयास्थैवोदाहरणानि उपन्यस्तानि,तत्राह। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति । अन्यत्र पूर्वेणैव गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय

प्राप्नोति ।

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।अविचिण्णल्ङित्सु परत इति । विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः ।जागरयतीत्यादीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि,जागरितःजागरितवानिति प्रतिषेधविषये । किं पुनःकारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयास्यैवोदाहरणानि उपन्यस्तानि,तत्राह। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति । अन्यत्र पूर्वेणैव गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय

स्वायं गुणः तत्राप्युभयविषयः कथं, चिण्णलोः प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्भवति, ङित्प्रतिषेधात्प्रतिषेधविषयेपीति । तस्मिन्कृतइति । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावित्येतदनाश्रित्योच्यते । सा न भवतीति । किं कारणमित्याह । यदि हीति । यद्यपि जागरितः जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्चरितार्थः तथापि वृद्धिविषयेप्येतद्विधानमित्युक्तं, तत्रास्यानर्थक्यमुच्यते । किं चेत्याह । चिण्णलोश्चेति । यदि गुणो कृते अत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलो-

गुणप्रतिषेधनर्थकः स्यात्,अस्तु तत्रापि गुणः वृद्धौ सत्यामजागारि जजागा-रेति सिद्धम् ।जागृत इति ।लट्,तस्,अदादित्वाच्छपो लुक्,सार्वधातुकमपिदिति ङित्वम् ।अब्रवीति केचिदिति । अविचिण्णल्ङित्स्वित्यत्र यो वकारात्पर इकारस्तमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति,तत्र यस्मिन्विधिरिति वकारादौ प्रतिषेधः किमर्थं पुनस्तस्वं वर्णयन्तीत्यत आह ।क्वसावपीति ।जजागृवानिति ।नेड्वशि कृतीति इट् प्रतिषेधः तत्र क्रादिनियमादिट् प्राप्तो वस्वेकाजाद्घसामिति

नियमान्न भवति,ये तु क्विपो लोपाल्लक्षणाश्रिये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति,तेषां जागरिति गुणो भवत्येव अन्ये त्वाहुः। यथा ऽ तृणेडिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणात्वात्,एवं क्विपोपि पर्युदासःततस्तु जागृगृदिति भवति । चोदयति ।कथमजागरुरिति एवं मन्यते ।प्रसज्यप्रतिषेधोयं विविरणाल्लडित्सु न भवतीति,ततश्च जुसि चेत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः स्यात्,तथोक्तमे णालि णित्वाभावपक्षे गुणो

इष्यते सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोति ।परिहरति नाप्रतिषेधादिति ।नायं दोषः कुतःअप्रतिषेधात्,नायं प्रसज्यप्रतिषेधः कस्तर्ह्ययमित्याह । विचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोयमिति ।पर्युदासे हि विचिण्णल्ङित्सु न विधिर्न प्रतिषेधःततोन्यत्र विधानं तेन जुसि णलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येव,प्रसज्यप्रतिषेधेप्याह । अथवेति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः । के चिदर्विरित्यत्र,

गुणादर्शनादौणादिकं विच्प्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जागृविरित्यत्र गुणः प्राप्नोति, न च वैःप्रतिषेधवैयर्थ्यं, क्विपि क्वसौ च चरितार्थत्वात्, तस्माज्जागर्तेः किदकव्यः।

पुगन्तलघूपधस्य च। भेत्ता छेत्तेति। कथं पुनरत्र गुणः यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्यं संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधनान्न प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणोऽत आह। प्रत्ययादेरिति।

क्सनो:कित्करणेनेति ।त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नोः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनं गृध्नुरित्यादौ गुणो माभूदिति,यदि चैवं विधे विषये गुरूपधत्वाद्गुणो न स्यात् क्नोः कित्करणमनर्थकं स्यात् तथा हलन्ताच्चेति सनः कित्वविधानस्यैतत्प्रयोजनं पित्सतीत्यादौ गुणो माभूदिति,तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य,इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते,सिसृक्षति दिदृक्षतइत्यत्र सृजिदृशोरित्यमागमो माभूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्, तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थं तत्स्यात्,तस्मात्क्नोरेव

क्त्करणं ज्ञापकं भिनति क्निीत्यत्र श्नमोकारेण लघूपधत्वं तत्र धातो-रिकारस्य गुण: प्राप्नोति, अत आह । उपधात्रेति । नात्र या का चिदुपधा गृह्यते किं तर्हि क्ङ्ति गुणवृद्धी इत्यस्योपस्थानात्स्थानित्वेन संनिहित इगेव: । अपरे त्विति । वर्णयन्तीति संबन्ध: । पुकि अन्त इति । अन्तशब्द: समीप-वचन: यद्यपि पुगन्तेत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषस्तथाप्यैकरूप्येण विशेषणा-र्थमयनपि तत्पुरुष एव व्याख्यात: । लघ्वो उपधेति । कर्मधारय: अत्र पदो

शाब्द एवोपधाया इका संबन्ध: । लब्ध्या उपधाया इक इति । पुगन्तलघू-पधमिति समाहारद्वन्द्व, क्व चिदुपधात्रेत्यादेर्ग्रन्थ पुरस्तात्संयोगे गुरुसंज्ञाया-मिति श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप्रत्ययाद्ययोर्नोरानन्तर्यं सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेत्तुर्भृशब्दस्य न सिध्यति । परिहरति । विध्यपेक्षमिति । इदं विधानमिति, शेष: लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्द्धधातुके तयोरंगस्य गुण इत्यर्थ: ननु पंचम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते, उच्यते, षष्ठीपदेऽपि

विशेष्यतइति चेत्को दोषः, लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, कै च ते, ये तस्मात्क्ङिते इत्युपपद्यते, लघोश्चासावितिपाठे लघूपधा चासौ तृज्विङित इत्यर्थः । उपधाशब्दस्तु वृत्तभंगभयान्न प्रयुक्तः कथं कुण्डरिति । अंगाधिकारे नुमो विधानादकृतएव नुमि प्रत्ययो लघूपधात्क्ङितस्तत्र परतो निमित्ते स्थिते कुण्डतेत्यादौ, गुणः प्राप्नोति यदि विधानं विशेष्यतइत्यर्थः । परिहरति । धातोर्नुम इति । हेतौ पंचमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमंगस्य तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि

तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति, ततश्च प्रागेव नुम्, पश्चात्प्रत्ययः न चासौ लघूपधाद्धिहितो भवति । कथं रंजेरिति । यदि षष्ठीनिर्देशेपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसंगः ततश्चात उपधाया इत्यकारोपधाद्धिहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रञ्जेर्न स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्, राग इति । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः यद्यप्युपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं संभवति,

तथाप्यकारोपधाद्यद्विधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते । स्यन्दिश्रन्थ्योरिति यदयं स्यदो जवे, अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा, इति स्यन्दिश्रन्थ्योर्वृद्ध्याभावं निपातयति तज्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति, तत्र हि नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं च निपातनमाश्रयणीयं, यदि च वृद्धिविषये विधानं विशेष्येत ततो वृद्धिप्रसंगाभावान्निपातनाश्रयणमनर्थकं स्यात्, नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेकप्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम् । अनलोपेति ।

अन्तस्य योऽल्लोपः सोऽनल्लोपः शौ दीर्घत्वं शिदीर्घत्वं तयोर्द्वन्द्वः अल्लोप-शिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिद्ध्यतः यदि च षष्ठीनिर्देशोऽपि विधानं विशेष्येत अल्लोपो राज्ञ इत्यादावेव स्यात्, अस्थ्ना अस्थ्ने दध्ना दध्ने इत्यादौ न स्यात्, शौ दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्, [illegible] तस्मात्षष्ठीनिर्देशेषु विहितविशेषणाग्रहणे दोषप्रसंगाद्गुणाभेदेन सिद्ध्यतीति, एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं नाभ्यस्तस्याचीत्यज्ग्रहणं

करोति तज्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयके विषये गुण इति, तस्य किं प्रयोजनं नेनेक्तीत्यादौ श्लादौ गुणप्रतिषेधो माभूदिति, यदि च श्लादावलघूपधत्वाद्गुणो न स्यात्, तदा गुणस्य प्राप्त्यभावात्किं तन्निवारणार्थेनाज्ग्रहणेन नैतदस्तिज्ञापकम् । अभ्यस्तस्य यदा श्लाविति लडर्थं तत्कृतं भवेत् । अभ्यस्तस्याजादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लडर्थं कृतं भवेत्, यत्र श्लादिर्लुप्यते, अनेनिगिति, तस्मान्न ज्ञापकम्, एवं तर्हि । क्नुसनोर्यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लंघोर्गुणे । व्याख्यातमेतत् ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । नेनिजानीत्यादि । लोट्, मेर्निः आडुत्तमस्य पिच्च, शपः श्लुर्द्विर्वचनं, निजां त्रयाणां गुणः श्लौ, अनेनिजमित्यादि । लङ् मिपोऽम्भावः । वेदानीति । विद ज्ञाने, लोडादि यथायोगं, पूर्ववत् शपो लुक् । नेनेक्तीति । लट् तिप् कुत्वम् । पिद्ग्रहणमुत्तरार्थमिति । तृणह इम् पिति यथा स्यात् इह तु पितोऽन्यत्रापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वादभवितव्यमेव प्रतिषेधेन । निनेजेति । णल्, स च लिट् चेत्यार्धधातुकसंज्ञः

जुजोषदिति ।जुषी प्रीतिसेवनयो: लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं, तिप्, इतश्च-लोप: परस्मैपदेषु लेटोऽडाटावित्यट्, व्यत्ययेन शप: श्लु: द्विर्वचन:यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते पस्पशाते इत्यादौ उपधाह्रस्वत्वमिष्यते तत्र प्राप्नोति, तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव विधेयं न गुणप्रतिषेध: ।कथं नेनिजानीत्यादि,गुणे कृते उपधाह्रस्वत्वम्,एच इग्घ्रस्वादेशे, सिद्धमिष्टमत आह ।पस्पशाते इत्यादि । स्पशिर्वाक्किकारवचनादपठितोऽपि धातु: तस्माल्लेट्,व्यत्ययेनात्मने-

पदं टैरेत्वे लेटोऽडाटावित्यादू, शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः द्विर्वचनम्, अथ वा यङ्लुकि छान्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । चाकशीतीति । काशृ दीप्तौ, यङ्लुक्, लट् तिप्, यङो वेतीडागमः । वावशीतीरिति । वाशृ दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, शत्रादेशः ङीप्शस् । छान्दसं ह्रस्वत्वमिति । यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्र- स्वत्वमुच्येत तदा नर्नृतीतीत्यादौ ऋदुपधे रपरे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिध्येत्, तस्माच्छान्दसमेव, ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः ॥

प्रकृत्यन्तराणाभिवेति । स्पश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोः वश कान्तौ।

सुषुवोस्तिङि ।असूदिति ।लुङ् गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । सुवै सुवावहै सुवामहै इति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने,लोट्,टेरेत्वम्,एत ऐ, आडुत्तमस्य पिच्च,शपो लुक्,उवङादेशः ।सुवतिसूयत्योस्त्विति ।षू प्रेरणे तुदादिः,षूङ् प्राणिप्रसवे दिवादिः ।भवतीति ।शपि गुणः ।व्यतिभविषीष्टेति ।आशिषि लिङ्,लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा,कर्तरि कर्मव्यतिहार-

इत्यात्मनेपदम् । क्शेति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्प्रसंगः । ज्ञापकादिति । सूतेस्तु निपातनाभावाद्गुणनिषेधो भवत्येव सोषुवीतीति ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । यवानीति । लोट्टु मेकवचनम् । अपि स्तुयादिति । अपिः संभावने कर्मप्रवचनीय इत्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति । ङिच्च पिन्न भवतीति । यासुडादेः सार्वधातुकस्य साक्षाच्छिष्टं ङित्वमनवकाशं, तिवादीनां तु पित्वं लकारान्तरेषु सावकाशं, तेन ङिच्च पिन्न

भवतीति पिच्च ङिन्न भवतीति वचनद्वयसद्भावेऽपि ङिच्च पिन्न भवतीत्येतदेवात्र प्रवर्तत इति भावः, क्ङिति चेति प्रतिषेधस्त्वत्र न लभ्यते, किं कारणम्, इक इत्येव भिक्संशब्दनेन या वृद्धिस्तस्याःस प्रतिषेधः इह तु उत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषा नोपतिष्ठते ॥

गुणोऽपृक्ते । ननु च हलीति वर्त्तते पितीति, च अौन च प्रत्यय उपस्थाप्यते । तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणोऽपृक्त एव भविष्य-

ति नार्थोऽपृक्तग्रहणेनेत्यत आह । हलीति वर्तमानइति । अपृक्तग्रहणं चेवमर्थं क्रियते हलादौ मा भूदिति,यदि चेयं परिभाषा न स्यादपृक्तग्रहणं न कुर्यात्कृतं तु ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति, इदं त्वत्र वक्तव्यं,तदन्तविधिनिवृत्यर्थमपृक्तग्रहणं कस्मान्न भवतीति,तदन्तविधौ हि लङि भिपोऽभावेऽपि प्रसंग: स्यात् । ननु भवत्येव तत्र गुण: कथं भवति,यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति,तदेवदपृक्तग्रहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यं,

नापूकइत्युच्यमानेऽनन्तरायां विभाषितायां वृद्धेः प्रतिषेधः स्यान्नित्या तु वृद्धिः स्यादेव तस्माद्गुणग्रहणम् ॥

तृणह इम् । तृणेढीति इति । इमि कृते श्नमोऽकारेण सहाद्गुणः हो ढः झषस्तथोर्धोऽधः ष्टुत्वं, ढलोपः । तृणेढीति । षढोः कः सि । अतृणेडिति । लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः हल्ङ्यादिलोपः ढत्वजश्चर्त्वानि ।

ननु च हलादावित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, वर्णाश्रये

नास्ति प्रत्ययलक्षणमत आह । वर्णाश्रयेऽप्यत्रेति । यत्र केवलो वर्ण एव निमित्तं यस्य स वर्णाश्रयः यथा गवे हितं गोहितमित्यवादेशः इह तु पिति सार्वधातुक इति प्रत्ययस्य निमित्तं, हलु तस्य विशेषणं तेनासौ प्रत्ययनिमित्त-त्वाद्भवत्येवेत्यर्थः । तृणहानीति । लोट्, मेर्निः । तृण्ढ इति । तस्, ढत्वादि पूर्व-वत् श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ: अथ किमर्थं तृहिरागतश्नम्को गृह्यते रौधादिकस्य तृह हिंसायामित्यस्य ग्रहणं यथा स्यात् तृहि हिंसायामित्यस्य

तौदादिकस्य ग्रहणं माभूत्,नास्य पिद्वलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति,विकरणेन व्यवधानात् ।ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य संभवति, एवं तर्हि सानुबन्धकत्वात्तस्य ग्रहणं न भविष्यत्यत आह ।तृणह इतीत्यादि । यद्युपागतश्नम्को न गृह्येत ततो नाप्राप्ते श्नम्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधकः स्यात्,अथापि न बाधक एवमपि श्नमि कृते इमितीष्टव्यवस्था न स्यात्, विपर्ययोपि स्यात् पूर्वमिमागमःपश्चाच्छ्नमिति,सश्नम्कनिर्देशे तु न श्नमो निवृत्तिर्भवति,इष्टा च

व्यवस्था सिध्यति, पूर्वं श्नम् पश्चादिमिति, अतस्तदर्थमागतश्नम्को गृह्यते, किंच रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं भवति सश्नम्कनिर्देशादेव ॥

भुव इंट् । भुव इति पंचमी, न षष्ठी व्याख्यानात् तयाऽचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थाया: सार्वधातुकइति सप्तम्या: षष्ठी प्रकल्प्यते तदाह । भुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति । इह ब्रूताद्भवानिति तातङ आैपदेशिकेन ङित्वेन स्थानिवद्भावकृतं पित्वं बाध्यते, ङिच्च पिन्न भवतीति, तेनेड् न भवति ॥

यङो वा । लालपीतीत्यादि । लपिवदिरीतिभ्यो यङ्लुक्, द्विर्वचनं रीतेरभ्यासस्य गुणः इतरयोर्दीर्घत्वम् । वर्वर्तीति । वृतेरूपं, रुग्रिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुक्, किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवोदाहृतं न पुनर्यङन्तं, तत्राह । हलादेरिति । यङन्ते हि शपा भवितव्यं स च हलादिर्न भवति ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति । स च वृद्धौ वर्तते, गत्यर्थ इत्यन्ये हिंसार्थ इत्यपरे । उत्तौतीति । बहुलं छन्दसीति

शयो लुक् । शमीध्वमिति । शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् । आपिशला इति । आपिशलेः शिष्याः ।
सार्वधातुकास्विति । टाबन्तं तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुकग्रहणमनर्थकं नाभ्यस्तस्येत्यादेः सूत्रादनुवृत्तेरित आह । सार्वधातुक इति वर्तमान इति । तद्धि सार्वधातुकग्रहणं पितीत्यनेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तेत तन्मानुवृतत् इत्येवमर्थं पुनः सार्वधातुकग्रहणमिति, हलीत्येतत्त्वनुवर्तते एव, नहि तत्सार्वधातुकग्रहणेन

संबद्धम् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ।अपृक्त इति षाष्ठ्यर्थे सप्तमी,तेनापृक्तस्यैवायमागमः ।आसीदिति ।अस्भुवि शपो लुक् तिप ईट् ।अलावीदिति ।लुङ् इट ईटीति सिचो लोप: ।आह्भुवोरीट्प्रतिषेध इत्यादि । स्थानिवत्सूत्रस्तद्वार्तिकम् आह्भुवो:स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्य: ईट्प्रतिषेध: प्रयोजनमित्यर्थ: आत्थेति । ब्रुव पंचानामित्यादिना सिप स्थल्,ब्रुव आहादेश: ।आहस्थ इति

ढकारस्य धत्वं, तस्य खरि चेति चर्त्वं तकारः। अभूदिति। लुङ् अस्तेर्भूः गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् अत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधादस्त्याश्रयस्तावदीन्न भवति, सिजाश्रयोपि न भवति, स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यात् अस्त्येवमस्त्यादेशे भवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीडेवात्र प्रतिषिध्यते आह्विषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं झलादिप्रकरणे दाहस्य इति धत्वं शास्ति, ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात् झलादिर्यो भूतपूर्वस्तत्रेति,

नैतदस्ति, एवं तर्हि पंचानामपि तिबादीनां भूतपूर्वंफलादित्वमिति सर्वत्र थत्वप्रसंग: ततश्चाथमेव विदध्यात्॥

बहुलं छन्दसि ।आ इति ।अस्तेर्लङ् तिप् शपो लुक्,हत्वविसर्जनीयौ । अदारत्सारिति ।दार संवलने, त्सर छद्मगतौ,लुङ्,तियो हल्ङ्यादिलोप:रात्सस्यैनि सिचो लोप: धातुरेफस्य विसर्जनीय: ।छान्दसत्वादिति । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यनेन न केवलममाङ्योगेडाटोरभाव:क्रियते किं तर्हि

याङ्योगे तत्सद्भावोपीति भाव: ।इडभावश्च सिच इति ।छान्दसत्वादित्यपेक्षते ॥

रुदश्च पंचभ्य:। रुदि:स्वपि:श्वसिरनिजक्षि:पंच रुदादय: । रुद इति बहुवचनस्थानएकवचनम् ।पंचभ्य इति निर्देशादाद्यर्थविगति:॥

अंगार्ग्यगालवयो: ।गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थमिति । न.विकल्पार्थं विधानसामर्थ्यादिवाडीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात्,अनेकाचार्य ग्रहणमप्यत एव ॥

अद: सर्वेषाम् । सर्वेषां ग्रहणं नित्यार्थमन्यथा गार्ग्यगालवग्रहणा-मिह विकल्पार्थं संभाव्येत ॥

अतो दीर्घो यञि। केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्तीति । भूसुवोस्तिङी-त्यत: । भववानिति । भवते:क्वसु:तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप्, लिटि धातोरित्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विर्वचनाभाव: ये तु सार्वधातु-क इत्येवानुवर्त्तयन्ति तेषां छान्दसत्वाद्दीर्घाभाव: ।अथ प्रकृतोऽडागम एव कस्मान्न

विधीयते अतो यञीति, अकारान्तादंगादुत्तरस्य यञादेस्तिङोऽडागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति सिद्धं, विधानसामर्थ्याच्चातो गुणइति पररूपत्वं न भविष्यति, नैवं शक्यम् । इह लघुदावलघुदामहीति क्सस्याचीति लोप: प्रसज्येत इह चातिजराभ्यामिति जरसभाव: एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकं, आदित्याकार एव विधेय: इह तर्हि प्रयोजनम् अपाक्षीरोदनं देवदत्त । ननु पचामि भोरित्यत्रापि अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुत: प्राप्नोति

स माभूदीर्घं एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम्,अत इति तपरकरणमुत्तरार्थं,
बहुवचने झल्येदित्येत्त्वं खट्वाभिरित्यत्र माभूत् ॥

सुपि च ।वृक्षायेति ।संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादत्र
दीर्घत्वम्,अनित्यत्वं च कष्टायेति निर्देशादवसितम् ॥

बहुवचने झल्येत् ।वृक्षाणामिति ।झलीत्यनुच्यमानेऽग्नीनामि-
त्यादौ सावकाशं नामीति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्त्वमकारान्तेषु स्यादिति
भावः ॥

आडि चाप: । खट्वया खट्वयोरित्यादीनि टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणानि । कीलालपेति । कीलालं पिबति आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति विच् तृतीयैकवचने आतो धातोरित्यालोप:, असति तु पिद्विशिष्टस्य ग्रहणे कीलालप:पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाडोसोरिदमेवं त्वं स्यात् । ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घग्रहणादिति । यत्र ङ्यापौ गृह्येते तत्र दीर्घयोर्ग्रहणं न ह्रस्वयो:स्थानिवद्भावे तु प्रसंग:तत्र स्थानिवत्प्रतिषेधसूत्रप्रस्तावे वार्तिकं

इयाङ्ग्रहणेऽदीर्घं इति, इयापोर्ग्रहणे दीर्घयोर्ग्रहणामिति, तदिदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अम्बार्था मात्रर्थाः । डलकवतीनामिति । अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाःशब्दा निर्दिष्टाःश्रुत्यपेक्षो वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । डलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थं इति । असंयुक्ताश्च डलका गृह्यन्ते नेनाक्कअल्लेति ह्रस्वो भवत्येव । देवते भक्तिरिति । ह्रस्वत्वे कृते इयाङ्ग्रहणेऽदीर्घं इति

स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याडागमो ङेरामपि न भवत: । मातृणामिति । पूर्व-
पदभेदेन बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनम् । पुत्रार्थमिति । पुत्रमभिधातुं यो मातृ-
शब्द उपादीयत इत्यर्थ: । बहुव्रीहौ चर्वितपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयत इति तत्रैवायमादेश
श:कीदृशाय पुत्रायेति समासे गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य बुद्ध्या प्रविभज्य निर्देश:
यथाथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति । मात्रा व्यपदेशमर्हतीति । य:पुत्र:
श्लाघ्यगुणात्वात्तुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थ: यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन

मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चार्हतेः इति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधानाल्लभ्यते. समासान्तापवाद इति। नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्।

ह्रस्वस्य गुणः। ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति। ननु ह्रस्वविधानं तस्य गुणाविधानार्थमेव स्यादन्यथा ह्रस्वत्वाभावाद्गुणो न स्यादत आह। यदीति। ह्रस्वं विधाय गुणो विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति, लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यादित्यर्थः। ननु नदीह्रस्वयोर्गुण इत्युच्यमाने जसि चेत्यत्र नद्या अप्यनुवृ-

त्ति: स्यात् एकसमासनिर्दिष्टत्वात् । नैष दोष: । एकसमासनिर्दिष्टयोरप्येकदेशानुवर्त्तौ, तद्यथा संख्याव्ययादेर्ङीप्, दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्तते नाव्ययग्रहणम् ॥

जसि च । जसादिष्विति । आदिशब्द: प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । दर्वीति । कृदिकारादक्तिन इति ङीष्विकल्पमनपेक्ष्यैतदुक्तं तत एव तु सिद्धं रूपम् । शतकृत्व इति । जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति

पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनान्न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते। किकिदीव्येति। आङो नास्ति यामिति नाभावो न भवति। किकिदीविशब्दः कृविघृषित्यणादिषु निपातितः॥

कॄतो डिसर्वनामस्थानयोः। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति। डिसर्वनामस्थानयोर्दीर्घान्तस्यासंभवात्, धात्वनुकरणमपि न संभवति, ॠत इद्धातोरितीत्वविधानात् कॄणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसंभवः॥

घेर्ङिति । घ्यन्तस्यांगस्येति ।वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं,तदन्तस्य संज्ञेत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णे घिशब्दो द्रष्टव्यः ।एतेन नद्यन्तादिति व्याख्यातम् ।सुपीत्येवेति ।सुपि चेत्यतः ।पट्वीति । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ।कुरुतइति ।यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स सर्वोपि घिसंज्ञो न लिंगवदेवेति कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा,तस्य तसि ङिति गुणो न भवति,एतच्च ङिच्छब्दे बहुव्रीहिमाश्रित्योच्यते,यदि तु ङश्चासाविच्चेति कर्मधारयस्तदा नैवात्र प्रसंगः

सार्वधातुकमपिदित्यनेन हि बहुव्रीहौ ङितो यत्कार्यं तदतिदिश्यते, न चैतावता तस्येङ्कार आदिर्भवति ॥

आण्नद्याः । नद्या इति पंचम्यर्थकृतार्थां ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, तेन ङित स्वायमागमो विज्ञायत इत्याह । नद्यान्तादंगादुत्तरस्येति कुमार्यां इति । आटश्चेति वृद्धिः अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थमेवोच्येत, वृद्धिरेचीति वृद्ध्या सवर्णदीर्घत्वेन च कुमार्यै कुमार्यौ इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, अतो गुणो

पररूपत्वं प्राप्नोति,अड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति,अस्त्यड्वचने प्रयोजनं,क्रिं श्रियै श्रिया इत्यत्र सार्वकाच इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदागमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति,आगमानुदात्तत्वं हिप्रत्ययस्वरमिव विभक्तिस्वरमपि बाधते,विशेषतोऽत्राड्वचनसामर्थ्यात् ॥

याडापः ।दीर्घोच्चारणं किमर्थं,न यडेवोच्येत,वृद्धौ कृतायां सवर्णदीर्घत्वे च खट्वायै खट्वाया इति सिद्धं,न सिध्यति,अतो गुणो पररूपत्वं,

प्राप्नोति,अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति,अस्त्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनं ज्ञायै ज्ञाया इत्यत्र सावेकाच इत्याद्युदात्तत्वं माभूत,आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति,किंच उच्चारणार्थोऽप्यकार:संभाव्येत,इह खट्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वत्वे च तस्य स्थानिवद्भावात्तत: परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य ङेर्य इति यादेशं बाधित्वावेन याट् प्राप्नोति,तत्र कृते दीर्घत्वे वातिखट्वायै देवदत्तायेति प्रसंगस्तत्राह ।अतिखट्वायैत्यत्रेति ।अकृते दीर्घत्व इति ।यादेशात्प्रा-

गवस्थायामिदमुक्तं, कृते तर्हि यादेशे दीर्घत्वे च ङिच्चासौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोत्यत आह । कृते च लाक्षणिकत्वादिति ॥

सर्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्च । दीर्घोच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र वृद्धिर्यथा स्यादतो गुणे पररूपत्वं माभूत । अकारोच्चारणं तु अस्या इत्यत्रोडिदंपदादी-ति विभक्तेराद्युदात्तत्वं माभूत, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादेवमर्थं स्यात्, किंच उच्चारणार्थोप्यकारः संभाव्येत ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।अप्राप्तविभाषेयमसर्वनामत्वात् । ननु च तीयस्य वा ङित्सूपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धत्वान्नार्थं एतेन तच्चावश्यं वक्तव्यं लिंगान्तरेपि स्यायादयो विकल्पेन यथा स्युरिति, नैतद्युक्तमुच्यते, यदि सूत्रेणासिद्धं तदुपसंख्यानेन साधनीयं न पुनरुपसंख्यानाश्रयणेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, यदि पुनरत्र ह्रस्वयोर्ग्रहणं कृत्वा स्याड्ग्रहणं च निवर्त्य सर्वनाम्नः त्यैवानुवर्त्यातिदेश आश्रीयते, सर्वनाम्नो यदुक्तं तद्विभाषा भवति द्वितीयतृतीययोः

रिति तदोपसंख्यानं शक्यमकर्तुम् ॥

डेराम्नद्याम्नीभ्यः । डेरिति सप्तम्येकवचनग्रहणाम्, "छायायां स्त्रियांमित्यादि निर्देशात् । ग्रामण्यामिति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् अग्रग्रामाभ्यामिति णत्वम्, एरनेकाच इति यण् ॥

इदुद्भ्याम् । नदीग्रहणमिहानुवर्त्तते, यद्येवमपार्थकमिदं पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ततश्चेदुद्भ्यामौनित्येकयोग एव कर्तव्यः नैवं शक्यमौकारो हि स्यात्,

नदीलक्षणस्यानवकाशः कुमार्यामिति, औत्वस्यावकाशः पत्यौ सख्याविति, कृत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तदा परत्वादौत्वं प्राप्नोति ॥

औत् । यत्र नदीसंज्ञमित्यादि । नदीसंज्ञके पूर्वेणाम् विहितः घिसंज्ञेभ्युत्तरेणासंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेवोदाहरणं, तत्र पूर्वत्र ध्यन्तान्नद्यन्तादित्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तं, संज्ञाविधौ च पदद्वयं दर्शितं, वर्णमात्रस्य संज्ञा तदन्तस्य वेति, तेन नास्ति विरोधः ॥

अच्च घेः। कृतौ घेनाविति ।अथात्रात्वे कृतेऽजाद्यतष्टाबिति टाप् । कस्मान्न भवति,अस्तु को दोषः।ङेराम्नद्याम्नीभ्यो,याडापः इत्येतौ विधी प्राप्नुतः।औत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थमत आह ।तपरकरणं स्त्रियामापो निवृत्त्यर्थमिति ।इह हि स्थानिनो मात्रिकत्वाद्भाव्यमानत्वाच्चाणो दीर्घस्य प्रसंगो नास्ति यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं स्यात्तस्माच्छास्त्रान्तरेणापि दीर्घो माभूदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते,एतच्च सनिपातपरिभाषामनाश्रित्योक्तं,

डिसंनिपातकृतं ह्यत्यन्तङिघातकस्य टापो निमित्तं न भवति ।औदच्चधेरिति
येषामित्यादि ।इह केचिदौदच्च घेरित्येकयोगमेवाधीयते,तत्र यदि समुच्चये
चशब्दःस्याद्यत्रात्वं तत्रैवौत्वं स्यात् धेनाविति,धेश्चात्वमित्यघौ सख्यौ पत्या-
वित्यत्रौत्वमपि न स्यात्,अस्य दोषस्य निवृत्त्यै प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टम्
मत्वमिति वर्णयन्ति,तत्र यथा कर्तुः क्यङ् स लोपश्चेत्यत्र सलोपस्यान्वाचय-
शिष्टस्याभावेपि श्येनायतइत्यादौ क्यङ् भवति,तथात्रापि संख्यौ पत्यावित्य-

त्वाभावेपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् । आङ इति स्थान्यन्तरस्योपादानाद्घेरिति षष्ठी पंचम्या विपरिणम्यत इत्याह । घेरुत्तरस्येति । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, नाङो न पुंसीत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवतीष्टं च सिध्यति, एवमुच्यमाने त्रपुणा जतुनेत्यत्र नपुंसके न प्राप्नोति, माभून्नाभाव इकोचि विभक्ताविति नुमि कृते सिद्धमिष्टमत आह । पुंसीति नोक्तमित्यादि । अमुना ब्राह्मणकुलेनेति ।

पुंसीत्युच्यमाने नाभावो न स्यात्,नुमपीग्लक्षणो नास्ति नुत्वस्यासिद्धत्वात् अस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेपि नाभावो भवति,नाभावे कर्तव्ये नुत्वस्यासिद्ध-त्वं नास्ति न मु नइति प्रतिषेधादिति नपुंसकइत्युच्यमानेपि न सिध्यति, तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंज्यां सप्तमस्या
ध्यायस्य तृतीय: पाद: समाप्त: ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।णावित्यंगापेक्षया परसप्तमी,चङी-ति ण्यपेक्षया,उदाहरणेषु कृहृलुपूम्यो णिच्,लुङ्,चङ्,णिलोपः ह्रस्वत्वं, द्विर्वचनं,तत्र णौ कृतं स्थानिवद्भवतीति कृइत्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृहृइत्येतयोरुरदत्वं,सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावादित्वम्,इतरयोरप्योः पुय-ण्ज्यपरइतीत्वं सर्वत्र दीर्घो लघोरिति दीर्घः ।क्वेति ।कन्तरोदाहृतेषु । परत्वादिति ।चङीति द्विर्वचनस्याश्रयदित्यादिरवकाशः ह्रस्वस्य तु

कृतद्विर्वचनमवकाशः कृते तु द्विर्वचने विप्रतिषेधः ।तत्र कृते द्विर्वचनमिति ।ततश्च सन्वद्भावे कर्तव्ये ह्रस्वत्वं न स्थानिवद्भवति,अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति भावः ।चोदयति ।इह त्विति । माङ्प्रयोग आण् माभूदिति । नित्यत्वादिति ।द्विर्वचनं हि कृतेपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि,ततश्च तदेव स्यात्तत्र को दोष इत्यत आह । तथा सतीति ।परिहरति ।नैष दोष इति ।ओणेरिति ।ओणृ अपनयन इत्यस्य ऋदित्करणस्तत्प्रयोजनम् ऋदितो

नेति प्रतिषेधो यथा स्यात्,यदि चात्र द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्याद्,
द्विर्वचने कृते पररूपेण व्यवहितत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति,पश्यति त्वाचार्यो
द्विर्वचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति ।णाविति
किमिति ।ह्रस्वश्रुत्याच्चपरिभाषोपस्थानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यं,न
चास्यन्तानां चडि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवति नहि श्विदुष्टुधेट्स्वीनामजुपधा,
कम्पिगुप्योस्तु ह्रस्व स्वोपधा,ततश्च चडि य:प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो

भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरंगत्वाद्वृद्ध्यादिषु कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवे चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरंगमपि वृद्ध्यादिकं बाधेतेति मत्वाह। चङ्युपधाया इति। ह्रस्वः स्यादिति। ननु च ऊकारस्य ह्रस्वः तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्माभूद्वृद्धिः गुणस्तु केन चिदबाधितत्वाद्भविष्यति ततोऽवादेशे सिद्धमलीलवदिति, नैतदस्ति, गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्वृद्धेश्च ह्रस्वेनेति

भ्रष्टावसरस्य गुणास्य कुत:पुन: प्रवृत्तिरित्युवद् प्रसज्येतेति । अस्तु वा तत्र गुण: दोषान्तरमाह । अदोदपदित्यत्रेति ।यदा तु चङ्परनिर्ह्रासि स्थानिवत्वनिषेध स्तदा वृद्ध्यावादेशयो:कृतयो:पुकि च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाभावाच्चङि यदंग तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनो संभवतीति णाविति न वक्तव्यं, सूत्रकारेण स्थानिवत्वनिषेधो न कृत इति णावित्युक्तम् ।चङीति किमिति ।मितां ह्रस्वविधानादनेन णौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति,प्रयोगदर्शनाच्चेष्टतो

व्यवस्थाश्रयिष्यते इति प्रश्न: । इतरो नान्तरीणवचनमिष्टानिष्टविभागः सुज्ञान इतिमत्वाह । कारयति हारयतीति । किं च मितां ह्रस्ववचनमसिद्धवदत्राभादित्येतदर्थं स्यात् । उपधाया इति किमिति । ह्रस्वश्रुत्या ऽ च इत्युपतिष्ठते तत्र विशेषणाविशेष्यभावे कामचारादगेनाज्विशेष्यते, अंगस्य यत्र तत्र स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति, तेनोपधायास्तावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्न: । इतरोप्यतिप्रसंगमुदाहरति । अचकांधदिति । ननु णावित्यनेनाचं विशेषयिष्याम:णौ

परतांगस्य योजिति, तत्र सामर्थ्यादिक्वर्णाव्यवधानमवश्यं भावित्वादाश्रयिष्यते इत्याह । तदेतदिति । उत्तरार्थमिति ।लोप: पिबतेरीच्चाभ्यासस्य,उपधाया यथा स्यादन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यं यद्युत्तरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैवं कर्तव्यम्,यद्येवं तत्रैव क्रियतामत आह । तदिहापीति ।आल्लोप:पिबतेरिति, एवमुच्यमाने ऽन्तरंगमपि युक्तनवकाशत्वादाल्लोपो बाधते,उपधाग्रहणे त्वन्तरंगत्वाद्युकि कृते आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोष:,

तस्मादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम्, अपर आह । इहार्थमप्युपधाग्रहणम्, अन्यथा णावनन्तरस्य ह्रस्वो विधीयमानोन्तरंगमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा लू इ अत् इति स्थिते उकारस्यादेशः प्राप्नोति नैष दोषः । यदयं नाग्लोपिशास्वृदितामितिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति नान्त्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति । णौ णिच्युपसंख्यानमिति । णौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः । णौ णिचीति पाठे ण्यन्तात्परे णिचि विहित इत्यर्थः । वादितवन्तं प्रयोजितवानिति । लुङो

भूतकालत्वात्प्रयोजितवानिति भूतकालेन विग्रह: ।वादितवन्तमित्यत्र तु कथं, यद्यसौ वादितवान् कथं प्रयुङ्क्ते :कुर्वतो हि प्रयुङ्क्ते : करिष्यतो वा न तु कृतवत:न ब्रूम:प्रयुक्तिकालापेक्षायात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि,यथा शब्द प्रयोगकालापेक्षाया,प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षायैव प्रयोज्यव्यापारस्यापीति ।अवीवददिति ।वदेर्ण्यन्तात्णिचि लुङादि, किं पुन: कारणं न सिध्यत्यत आह । योसाविति ।स्थानिवद्भावे हि सति यश्चद्दुपरो णिर्न तत्रोपधा

ह्रस्वभाविनो यत्रोपधा ह्रस्वभाविनो न स चङ्परो द्वितीयेन णिचा व्यवहितत्वात् ।तेनचेति । णिलोपेन ।अग्लोपित्वादिति । ननु च ण्यन्ताण्णिचि विहिते णिलोपश्च प्राप्नोति अचोञ्णितीति वृद्धिश्च,तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः वृद्धेस्तु लोपे कृते ऽत्यन्ताप्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायामिकारस्य लोपः तत्राग्लोप्यंग भवति ।एवं तर्हि यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानित्यन्यथा सर्वत्राग्लो

वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वकः । नैतदस्ति, ज्ञापकं,यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते तदर्थमेतत्स्याद्राजानमतिक्रान्तवान्नत्यरराजत् यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति,अन्यथा ल्लोपिनां नेत्येव ब्रूयादेतदपि नास्ति ज्ञापकं, स्वामिनमाख्यदसस्वामत्,गोमुचमाख्यदजुगोमत,प्रावृषमाख्यदपप्रावृत्,यादृशमाख्यदययादत्, इत्येवमाद्यर्थमेतत्स्यात् ।अत्राहुः ।णिजत्र नास्ति अनभिधानात्, एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति,यत्र तर्ह्यभिधानमंगीकृतं

तदर्थमेतस्याञ्चिन्मतोलुँङ् भास्वन्तमास्थत् अवभासत्, नैतत्प्रत्याहारग्रहणस्य प्रयोजनमकार एव तत्र मतुपो लुप्यते, यत्र तर्हि विनो लुङ् स्रग्विणमास्थदसस्रजत्, अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी, तस्मात्प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत्। एवमपि हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैत द्विरुध्यते। तथाहि। असत्यप्यत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्भावस्य प्रसंगस्तस्मादग्लोपित्वादिति नायं स्वपक्षः, परमतेन

त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां बुधैः ।
विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिन्न दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यद्गलिमाख्यत् अपीपटत् अबीबलदिति भवति, यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अबबलदिति भवतीत्यलम्पियता । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे स्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति । आकृतिरत्र जातिर्निर्दिश्यते चङ्परा या

त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां बुधैः ।
विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिन्न दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यद्‌लिमाख्यत् अपीपटत् अबीबलदिति भवति, यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अबबलदिति भवतीत्यलम्प्रियता । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे स्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति । आकृतिरत्र जातिर्निर्दिश्यते चड्परा या

स्याकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्थानिवत्त्वे स्याकृतेरेकत्वाद्यश्चड्परो णि: स एव पूर्वः यश्च पूर्वः स एव चड्पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वं यदप्युक्तमग्लोपित्वादिति तदपि न आकृतिनिर्देशो हि ह्रस्वस्य न स्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र गोबलीवर्दन्यायेन तस्या स्याकृतेरन्यस्याको लोपः प्रनिषेधविषयत्वेनाश्रीयत इति सर्वमवदातम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥

यत्र णौ परतोऽग्लोपस्तदिहाग्लोपि गृह्यते ।
दोव्यतिप्रभृतेनायं निषेधः शासृदिग्रहात् ॥
शक्यः शासिग्रहोकर्तुमुद्देश्य पठिष्यते ।
कशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥
वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।
पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति ॥

तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धमिति । स्थानिवद्भावे हि सति ह्रस्वमावि-न्युपधा न संभवति ।हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति ।यथा सुघातुरकङ् चेति समुदायस्यादेशत्वे ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रपरत्वं न भवति सौघातकिरिति तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानि-वद्भावः इह त्वग्लोपिग्रहणसामर्थ्यात्समुदायलोपोऽप्यग्लोप आश्रीयते ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । भ्राज दीप्तौ, भासृ दीप्तौ

भाष व्यक्तायां वाचि भौवादिकाः दीपि दीप्तौ दैवादिकः, सर्वेनुदात्तः जीव प्राणधारणे, भौवादिः मील निमेषणे, पीड अवगाहने, चुरादि। भ्राजभासौरित्यादि। अवश्यमनयोरनुदात्तोनुबन्ध आसंजनः, ऋकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते, ऋकारानुबन्धे प्राप्ते विभाषा वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति, ऋकारानुरोधे फलविशेषाभावादपाणिनीयत्वम्। काश्यादीनामिति। काणिवाणिराणिहेठिलोपिप्रभृतयः काश्यादयः आदिशब्दः प्रकारे॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यदिति । ननु च परत्वान्नित्यत्वादुपधालोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति अत आह । उपधालोपे कृतइति उपधाया एव पर्यायेणोत्वं माभूदिति अभ्यासस्य ग्रहणम् । आकारलोपेनांगस्याग्लोपित्वाल्लघुनश्च परस्यासंभवात्सन्वल्लघुनीतीत्वदीर्घत्वयोरभावादीत्वविधिः तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥

तिष्ठतेरित् । अतिष्ठिपदिति । णौ कृतस्येत्वस्य स्थानिवद्भाव-

तस्थाशब्दस्य द्विर्वचनं,सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वं,तिपा निर्देशः पूर्ववत् ॥

उर्ऋत् ।उपधाया ऋवर्णस्येति ।अथार्ऋदितोर्ग्रहणं कस्मान्न भवति,माभवानपिपद् इति यथा स्यादिति,तपरकरणात्,तद्धि दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति ।इररारामपवाद इति । कृत संशब्दने इत्यस्य ऋत इद्धातोरितीत्वं प्राप्नोति वृतु वर्तने इत्यादीनां गणः पूर्ववृद्धिस्ते च रपराः सन्त इररारो भवन्ति ।अचिकीर्तदिति । णौ कृतमपोत्वं न स्थानिवद्भवति,यत्र

ङिरु कौ परभागस्थाद्योजवर्णास्तत्र स्थानिवत्त्वं,तथा च ओ:पुयण्ज्यपरइति ज्ञापकमप्येतादृशमेव,ननु चान्तरंगा ह्ररार: णिज्मात्रापेक्षत्वात्,अकारस्तु बहिरंग:स हि पश्चाद्भाविनं चङमपेक्षते,तत्कथं तेनैते बाध्यन्तेऽत आह। वचनसामर्थ्यादिति। यद्यन्तरंगत्वादिररार:स्युर्व्यर्थमेवेदं वचनं स्यात्। तपरकरणमित्यादि। असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरतम्याद्दीर्घ एव स्यात्।ननु भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णाति,तत्कथं दीर्घस्य प्रसंगोऽत

आह । न चायमिति ।असति तपरकरणादिति भाव: ।कथमभाव्यमानोत आह । आदेशान्तरेति ।अयमभिप्राय: प्राप्तप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवे संभवति न ापूर्वविधानं युक्तमिति तावन्न्याय:ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्तराणामिरराणां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायेत,संभावने लिङ्,संभवति च सवर्ण-ग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं,तत्र स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायतामिति सवर्णग्रहणं स्यात्तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न संभवति,अतो भाव्यमानत्वसंपत्त्यै

तपरकरणमिति । प्रायेण त्वभ्यनुज्ञायत इति लङन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनोऽर्थः क्रियमाणानुवादे हि लङ् भवति, अन्ये तु व्याचक्षते आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायत इति स्वमापद्येतेति ।

दयतेर्दिगि लिटि । अवदिग्ये इति । देङ् रक्षणे, ङित्वादात्मनेपदम्, एरनेकाच इति यण् । न तु दये त्यस्येति । दय दानगतिरक्षणेष्वित्यस्य । तस्य लिट्याम्विहित इति । दयायासश्चेत्यनेन दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यत इति ।

नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । ननु दयते:प्राप्तं द्विर्वचनं बाध्यतां दिग्यादेशस्य तु स्थानिवद्भावेन द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्कथं बाध्यते,नहि तस्मिन्नाप्राप्ते तस्यारम्भ: । उच्यते । बाध्यबाधकभावे हि द्वैतं लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते लक्षणं वा तेनेति, तत्राद्ये पक्षे स्यादेतच्चोद्यं,द्विर्वचनशास्त्रस्याबाधितत्वात् द्वितीये तु द्विर्वचनशास्त्रमेवास्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेपि दिग्यादेशे नास्ति द्विर्वचनस्य प्रसंग: यद्येवमस्तेर्भू: बभूव,अत्र द्विर्वचनं न

स्यात्, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायं, कोवकाशः, भविता भवितुं, यस्तर्हि लिट्येव विधीयते चेक्रीडः स्थाप्स, वा लिटीति, तत्र द्विर्वचनं न प्राप्नोति आचख्यौ। नैष दोषः। आर्धधातुके लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विर्वचननिमित्तस्य लिट उत्पत्तेः प्रागेव ख्याञादेशः पश्चाल्लिटि परतो द्विर्वचनम्, इह तु परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगिरारभ्यमाणस्तद्बाधते एवमन्यत्रापि, यत्र बाधो नेष्यते तत्र लक्ष्यबाधो वक्तव्यः विषयसप्तमी वाश्रयणीया॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।सस्वरतुरित्यादि ।स्वृ शब्दोपतापयोः ध्वृ हूर्च्छने स्मृ चिन्तायाम्,अत्र परत्वाद्गुणे कृते पश्चाद् द्विर्वचनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमंगस्य,यद्वा द्विर्वचने हलादिशेषे कृते सांप्रतिकासंभवाद्भूतपूर्व-संयोगादित्वमाश्रित्य गुणः ।प्रतिषेधविषय-इति ।थलि उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे च सामान्यलक्षणो नैव गुणः सिद्धः सस्वर्थ,अहं किल सस्वर ।वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः प्राप्नोति तत्राह ।वृद्धिविषये

त्वित्याद्यादि ।गुणास्यावकाश:सस्वरतु: । णिति वृद्धेरवकाश:कारको हारक: सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेध:ननु च परत्वाद्गुणोऽपि कृते तस्मिन्नत उपधाया इति सिद्धं सत्यं, परिहारान्तरं त्विदं द्रष्टव्यं,तपरकरणं विदेशार्थं दीर्घस्य त्वातस्तरु रित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव,न च तस्या अपि प्राप्ते:संयोगादिषु तपरकरणसामर्थ्याद्धियावृत्तिनिर्देशार्थतया तस्योपपत्ते: । संयोगादेरित्यादि । अंगस्यासंयोगादित्वाद्वचनम् । उपधाग्रहणं देशविशेषाय

लक्षणम्,अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासम्भवात् ।संयोगावयवे वा संयोगशब्दो वर्त्तते,उपधात्वं तु मुख्यम् ।संचस्करतुरिति । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे अडभ्यासव्यवायेपीति सुट्,यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति, संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं,भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरुरिति,इदं तु न सिद्ध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति, किं कारणं,बहिरंगलक्षणात्वात्,बहिरंगः सुट् अन्तरंगो गुणः कथं सुटो बहिरंगत्वमत आह । अत्र

होति । अत्र दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावद्भवति, ततश्च तावत्यैव निमि-
त्तमस्तीति गुणः प्राप्नोति सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षत इति बहिरंगः तेनासौ
गुणे कर्तव्येऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वाद्गुणो न स्यात्, सस्वरतुरित्यादौ च
सावकाशं वचनं संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणास्यानन्यार्थत्वाद-
सिद्धत्वं बाध्यत इति गुणसिद्धिः, अवश्यं च सुटो बहिरंगत्वमेषितव्यमित्याह
स्वं च कृत्वेति । सुट्कात्पूर्व इत्यत्रोक्तं कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति ।

इह तु भाष्यकारपक्षावलम्बनेन भवत्वेपि परिहार उक्त इति न विरोधः ।

ऋच्छत्यॄताम् । ऋच्छ गत्यादिषु, अर्तेरप्यत्र प्रश्लेषः यदाह । ऋ इत्येतस्येति एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते, ॠवर्णस्य ग्रहणं तु न भवति, ॠकारान्तानां पृथग्ग्रहणात् किमर्थं पुनरर्तिः प्रश्लिष्यते, आरतुरारुरिति यथा स्यात्, अन्यथा ऋ अतुस् ऋ उस् इति स्थिते द्विर्वचनम्, उरदत्वं च बाधित्वा वार्णत्वात्सवर्ण-दीर्घत्वं, तत्र यद्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणमुरदत्वं हलादिशेषः अत आदेरिति दीर्घत्वम्

आतो लोप इटि च,अतुरु रिति वचनमेव ब्रूयेत,अथ धातुग्रहणेन ग्रहणं,तत ऋका-रान्तत्वाद्गुणे कृते अरतुररु रिति रूपं स्यात्, तथा ऋसौ गुणे कृते अरित्यस्य द्विर्वचनं,हलादिशेष: अत आदे:सवर्णदीर्घत्वं,वस्वेकाजाद्घसामितीट् आरिवानिति भवति।ऋच्छतेरलघूपधत्वाद् गुणा इति। अन्तरंगत्वाच्छे चेति तुकि कृते संयोगे गुर्विति ऋकारो गुरुर्भवति,न च लघु:नाप्युपधा।ऋतां त्विति।
सूत्रवदत्राप्यर्तिप्रश्लेष:।वृद्धिविषये त्विति। अस्तु वा परत्वाद्गुण: अत

उपधाया इति सिद्धमिति परिहारान्तरम् ॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा । शॄ हिंसायां, दॄ विदारणे, पॄ पालनपूरणयोः विशशरतुरित्यादि । न शसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणो विकल्प्यते, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशश्रतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत आह । ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थमिति । अन्यथा वाणादेरांगं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरंगमपि यणं बाधित्वा इत्वं

स्यात् । कै त्रिदित्यादि । कथं पुनरस्य प्रत्याख्याने विश्वतुरित्यादिप्रसिद्धिरित्यत आह । आ पाकेत्यादि । ननु चार्थभेदो नेत्याह ।अनेकार्था इति तथा सतीत्यादिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे तत्र शृणाते: स्वसौ विशश्वांनिति भ्रातेस्तु विशश्रिवानिति,तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

कैणा: । जकैति । भस्त्रैषाजाज्ञेतोत्वप्रतिषेध: ।गोकैति ।अणीति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहार इति लणित्यत्र प्रतिपादितम् । राका धाकैति ।

कृदाधाराचिंकलिभ्यः कः । कनोपीति । सानुबन्धकस्योपलक्षणमेतत् । औद्देशे ठञ् नैषादकर्षुकः ॥

न कपि । बहुकुमारीक इत्यादौ नद्यृतश्चेति कप्, अथात्रास्मिन्प्रतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति, अत एव प्रतिषेधात्, नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः किन्तर्ह्यनन्तरस्य केण इत्यस्य, कुत एतत्, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, एवं तर्हि । अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति । यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्

वचनमिदमनर्थकं स्यादतो वचनसामर्थ्याद्यच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति वचनस्यावकाशो यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्त्रीप्रत्यये बहुयवागूको बहुलक्ष्मीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव तत्राह । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपीति । कुत इत्यत आह । समासार्थं हीति । समासान्ता इत्यत्रान्तशब्दोवयववचनः कथं च कप्समासावयवो भवति, यदि तेन सह समासो भवति कथं च तेन समासो भवति, यद्युक्तस्य समासे, तदर्थादुत्तरपदात्कप् भवति

पश्चात्कन्तेन समासः। ननु च कपः पूर्वं सुबन्तं तत्कथं कबन्तेन समासः वचनात्समासान्तेष्वसुबन्तेन समासः। अपर आह। उत्तरपदे या विभक्तिस्तस्याश्च या प्रकृतिस्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सुबन्तेन समास इति, एवं वदतो दोषः बहुचर्मिकेत्यादौ प्रत्ययस्थादितीत्वं न स्यात्, किं कारणं कात्परः सुप्ततःपरष्टाप् यथा बहुपरिव्राजका मथुरेति, यदि कपि कृते पश्चात्कन्तेन समासः किमायातमित्यत आह। स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिप-

दिकं न भवतीति । गोस्त्रियोरित्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चोक्तै प्रकारै रूप: पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समस्ति, तस्मान्नोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

ऋदृशोऽङि गुण: । ऋ इति वर्णग्रहणं, व्याख्यानात्, अकरदित्यादौ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङ् । असरदिति । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङ् । अदर्शदिति । इरितोवेत्यङ् गुणग्रहणं किं, नाकार एवोच्येत ऋदृशोऽङ्य इति,

नैवं शक्यं, दृशेरन्त्यस्यात्व(स्यात्), गुणाग्रहणात्त्वितो भवति, यदि त्वण् इत्यनुवर्त्तेत शक्यं गुणग्रहणमकर्तुं तथा तु न कृतमित्येव ॥

अस्यते स्थुक् ।आस्थदिति॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥

श्वयतेरः ।अश्वदिति ।जृस्तम्भ्वित्यादिनाङ् ॥

पतः पुम् ।अपप्तदिति ।लृदित्वादङ् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभूदिति, शेशीतः,

शेश्यतीति, शीङ इरित्युच्यमाने सानुबन्धकात् षाष्ठ्युच्चारिता, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः प्रकारो विज्ञायेत, नास्य लोपो निवर्तकः किं तर्हि ककार इति, गुणग्रहणं त्विकं निवर्तयति, ङकारस्तु स्वेनैव हेतुना निवर्तते, तस्माद्गुणग्रहणम् ॥

अयङ् यि क्ङिति । शय्यत इति । यक् । शाशय्यत इति । यङ्, परत्वान्नित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विर्वचनम् । प्रशय्येति । ल्यप् ॥

उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः । ङितोसंभवादुदाहरणं न प्रदर्शितं, यङस्तावदजा-
दित्वादसम्भवः यासुटोपि शपा व्यवधानात्, आशिषि तु क्ङिदेव यासुट्, एवं
चोहतेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्, समुह्यन इत्यादि कं तु रूपं वचेरेव संप्रसारणे
कृते सिद्ध, मनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोप्यकिंचित्करः । आ ऊह्यतइति ।
नेदं लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हं, नहि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति । संहितैकपदे नित्या
नित्या धातूपसर्गयोरिति स्मरणात् । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येन इः प्रश्लेषः

प्रदर्श्यैतइति ह्रस्वत्वं न कृतं,लौकिकप्रयोगसंपादनपरत्वाच्छास्त्रस्य,अन्ये त्वत्रापि ह्रस्वत्वं पठन्ति ।ओह्यतइति ।अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद् ह्रस्वाभावः, उपसर्गादृहतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति ।समोह्यतइति । अत्रैकादेशस्यादिवद्भावात्समःपरस्य ह्रस्वत्वप्रसंगःअण इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारःस्वं च रूपाश्रयोयं विधिरिति नाद्रूप्यानतिदेशाद् ह्रस्वाभावः॥

स्तैलिंङि । आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति, सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवति । ननु च सवर्णदीर्घत्वे सति संभवति अभीयात् प्रतीयात् परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन भवितव्यं, किं कारणम्, उपसर्गादितेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावाभावात् । आईयादित्याद्युदाहृत इत्यादिना व्याख्यातम् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । अकृद्यकार इति । यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासंभवा-

दकृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः ।भृशायतइति ।भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति क्यङ् ।सुखायतइति । सुखादिभ्यःकर्तृवेदनायाम् ।चीयतइति ।यक् ।चेचीयतइति यङ् ।तोष्टूयतइति ।शर्पूर्वाःखयः ।चीयादिति ।आशिषि लिङ् । निश्चित्य प्रस्तुत्येति ।ल्यबयं कृत्संज्ञकः ।ननु चाजन्तस्य दार्घो विधीयते,इह च तुकि कृते-नजन्तत्वाद्दीर्घो न भविष्यत्यत आह । परत्वादिति ।तुकोवकाशःअग्निचि-त्सोमसुत,दीर्घस्यावकाशःचीयते स्तूयते, निश्चित्य प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुगु

दीर्घत्वेन बाध्यते, प्रायेण तु प्रकृत्य प्रहृत्येति पाठस्तत्रोत्तरसूत्रेण रीङः प्रसंगाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादित्युक्तं स्यात्, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । चिनुयादिति । विध्यादिलिङि । उरुया धृष्णुयेति । सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः ।

रीङः ऋतः । पित्र्यमिति । पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः रीङादेशे कृते यस्येति लोपः । कथं पुनः क्ङितीत्यनुवर्तमानेत्र रीङादेशो भवत्यत आह । अक्ङितीत्येतदिह

निवृत्तमिति ।चेक्रीयितइति ।कृ विक्षेपे,यङ् क्त इदानीं: हलि चेति दीर्घः ।जे-गिल्यतइति ।अत्र ग्रो यङीति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभाव: अथ रीङिति ग्रहणं किमर्थः न रिङेवोच्येत,अकृत्सार्वधातुकयो:च्वौ चेति दीर्घो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः उत्तरत्र रिङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति,तथा यग्लिङोरपि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति,शे चेत्येव वक्तव्यं,चकारादकृत्सार्वधातुकयकारे च,यद्येवं यथा मात्रीयतीत्यादौ दीर्घो भवति तथा यग्लिङोरपि स्यात्क्रियते,क्रियादिति,

अथ अत्र नाप्राप्ते दीर्घे रिङ् विधीयमानो दीर्घत्वं बाधतइति उच्येत तर्हि क्यजादिष्वपि बाधेत, अथ मतम् श्रवणदीर्घत्वं तावद्बाध्यतां रिङस्तु कथं बाध्यते, नहि तत्र नाप्राप्ते दीर्घे स आरभ्यतइति, यग्लिङोरपि तर्हि न बाधेत तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य यग्लिङोस्तु ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु । यिग्रहणमकृत्सार्वधातुकग्रहणं चानुवर्त्तमानं

संभवव्यभिचाराभ्यां लिङ् एव विशेषणं न ऋयको: । आद्रियते आध्रियत इति । दृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, तुदादित्वाच्छ: रिङि कृते इयङादेश: । रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति । रिङि कृते अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भाव: ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्यो: । ऋ गतिप्रापणयो: भ्वादि: ऋ सृ गतौ जौहोत्यादिक:, द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाल्लुका निर्देश: ऋच्छतीति निर्देशे

कच्छतेर्न स्यात्, ऋग्रहणमेव तु न कृतं वैचित्र्यार्थं, न चैवमुच्यमाने वर्णग्रहण-शंका, ऋत इत्यनुवृत्तेः ।श इत्येतदिहासंभवान्निवृत्तमिति ।नलर्तिः संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते, संस्क्रियते संस्क्रियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्यंगमिति गुणप्रसंगः इत्यत आह ।इहेति ।बहिरंगत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, एवं तु पूर्वं धातुः साधनेनयुज्यत इत्याश्रित्योक्तं, पक्षान्तरेऽप्याह, अभक्तत्वाच्चेति । इयृयादिति ।विध्यादिलिङ्, शपः श्लुः द्विर्वचनम्, अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्,

अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्,अतएव वक्तव्ये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

यङि च ।घ्रीभाव इति ।प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणं,घ्री-
भावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसंगात् । जेघ्रीयतइति ।दिग्यादेशेनैव
घ्रीभावेन द्विर्वचनं न बाध्यते,विषयभेदात्,यङन्तस्य द्विर्वचनं प्रकृतिमात्रस्य
घ्रीभाव: ।जंघन्यतइति ।गत्यर्थोऽयम् ॥

ई घ्राध्मो: ।ईकार विधावप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ: ॥

अस्य च्वौ । च्वौ चेति दीर्घे सिद्धे ईकारविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् ।

क्यचि च । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । न छन्दस्यपुत्रस्येत्यादि क्यच्येव यथास्यात् च्वौ माभूदिति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु एतेष्वर्थेष्विति । गम्यमानेषु यस्तदानीमेव बुभुक्षमाणो ऽशनमिच्छति तदत्रो:दाहरणं,

यस्तु तदानीं सहित स्वोत्तरार्थमशनमिच्छति तदत्र प्रत्युदाहरणम् । उदकीयतीति । स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनायतीति । अभिलाषातिरेको गर्धः सत्येव धने भूयोपि धनमिच्छतीत्यर्थः । धनीयतीति । दरिद्रः सन्धनमिच्छति ।

न छन्दस्यपुत्रस्य । इहानन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति । ततश्चापवादेप्यनीते उत्सर्गोऽकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः प्राप्नोतीत्यत आह । क्यचि यदुक्तं तत्र भवतीति । किं पुनस्तदित्यत आह । दीर्घत्वमीत्वं चेति ॥

एवं मन्यते, यदयमश्वाघस्यादित्यात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यादिति, मित्रयुरित्यादौ क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः जनमिच्छन्तो जनीयन्तः लटः शत्रादेशः उगिदचामिति नुम् क्यरे त्वाहुः । जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति वधूरुच्यतइति, तत्रादिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यम् ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति । दुष्टीयितेति प्राप्ते

इति । भाषायां प्राप्तिरुच्यते,तत्र उप्रत्ययाभावात्,तत्समानार्थस्तृच् प्रयुक्तः प्रायेण तु लडन्तं पठ्यते तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ।

वश्चाघस्यात् ।एतदेवेत्यादि ।पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ।

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ।वेदवचनोत्र यजुःशब्दः न मन्त्रवचनः कठानामिदं काठकं गोत्रचरणाद्वुञ्, काठके यजुषि कठशाखायामित्यर्थः एवं च कृत्वा शाखान्तरे यजुषि, मन्त्रे कठशाखायामात्वं भवति,तथा ऋग्वेदेपि

भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः ।देवान् जिगाति सुम्नयुरिति ।बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा,ततो भवति प्रत्युदाहरणम् । अनन्ता वै वेदाः ॥

द्यातिस्यतिमास्थामिति किति । दोऽवखण्डने,षोऽन्तकर्मणि, मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने,त्रयाणामपि ग्रहणं,गामादाग्रहणेष्वविशेषात् ।अवदायेति ।ल्यप् ।अवदातेति । तृच्,द्यतिस्यतीति श्तिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः ॥

शाछोरन्यतरस्याम् ।शो तनूकरणे,छो छेदने ।श्यतेरिति ।
व्रतइति विषयो निर्दिश्यते,नोत्तरं पदं,तेन संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि
नित्यमित्वं भवति । संशित इति ।व्रतविषये यत्नवानुच्यते । संशितव्रत इति ।
बहुव्रीहिः ।सम्यक्संपादितव्रत इत्यर्थः । व्रतादन्यत्रापीत्वं भवति, व्रते तु
नित्यमिति,संशितशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः ।
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धमिति । क्वचिन्नित्यं प्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पेन

क्वचिन्नैव प्रवृत्तिरित्येवं विविधव्यवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा, व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं श्लोकेन दर्शयति । देवत्रात इति । किच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः नुदविदोन्दत्रेति नत्वं संज्ञायां न भवति, देवग्रहण- स्योपलक्षणत्वाद्भवत्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः, क्रियाशब्दे तु त्रातं त्राणमित्युभयं भवति । गल इति । अचि विभाषेति लत्वम्, प्राप्त्यर्थे नित्यं भवति गिरत्यन्नमिति गलः विषे तु नैव भवति, गीर्यते शपथार्थिभिरिति

गरः, क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गल इति ।ग्राह इति ।विभाषा ग्रहइति वादित्यादिषु पचाद्यजेव भवति, ग्रहणाइति क्रियाशब्दे तु पूर्ववत् ।इतियोग-इति ।हन्तीति पलायते,वर्षतीति धावतीत्यादावितिप्रयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ न भवतः ।भिय इति । एतस्मिन्विषये न विकल्प्यते किं तु विषयभेदेन, एतच्चाकृतिपक्ष उपपद्यते, तत्र हि सर्वं लक्ष्यजातं युगपदभिसमीक्ष्य द्वयमुपदिश्यते भावो ऽभावश्च,तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि

समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति, असंकीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रत्येतव्यम् । गवाक्ष इति वातायने अवङ् स्फोटायनस्येति नित्यमवङ् भवति, प्राप्ययोगे गोक्ष मित्यत्र न भवति, अन्यत्र विकल्पो गवाग्रं गोऽग्रमिति ॥

दधातेर्हिः । यद्यपि हिनोतेर्हित इत्यादि सिद्धं दधातेस्तु धीत इत्यादिनिवृत्त्यै सूत्रारम्भः श्तिपा निर्देशो यङो माभूदिति । ध इत्युच्यमाने यङोऽप्यनुकरणं संभाव्येत, यथा दाधाघ्वदाबित्यत्र, यङ्लुक्यित्विट

सति दाधित इति भवति ॥

जहातेश्च क्त्वि । इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति माभूदिति श्तिपा निर्देशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेव दर्शितं, यङ्लुकि जाहित्वेति भवति ।

विभाषा छन्दसि । पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः अन्यथा हित्वा-तिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम् । हात्वेति । छान्दसत्वादीत्वाभावः ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । इडागमो वेति । यदा इडागमस्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वसुधितमिति ॥

कर्मधारय: किन्यपि दृश्यते,उत त्वेतं वसुधितिं निरेके । नेमधितमिति । अयमपि कर्मधारय: । घत्स्वेति ।श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोप:दधस्तथोश्चेति मष्भाव: ॥

दो दद् घो: ।धीत इति ।घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् ।धेट एतद्रूपमिति ।दधातेस्तु दधातेर्हिरिति हिरादेशो भवति ।दात मिति । दाप् लवने, लूनमित्यर्थ: । अदातमिति । देवृ शोधने । अयमादेशस्यान्तश्च्यत इति।

कुत इत्याह । स्वं हुतमिति । यद्यपि दकार: श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य रूपस्य संभवाच्चतुर्णां संभव:, यद्ययमादेश-स्तकारान्त: स्यात्सुदतमित्यत्र दस्तीति दीर्घत्वं स्यात्, दा इत्येतस्य यस्त-स्तस्मिन्निति हि तत्रार्थ: अथ दकारान्त:रदाभ्यामिति नत्वं प्रसज्येत, अथ धकारान्त: झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वमापद्येत ।थान्तेदोष इति । नत्वात्र प्रश्लेष: । तस्मात्थान्त इति निगमनात् ।यदि त्विति ।दस्तीत्यत्र

ढौ पक्षौ, दा इत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तकारादिर्वेति तत्र द्वितीयपक्षे नायं दोषः। दान्तधान्तयोरपीति। तकारादिप्रत्ययसंनिपातेन भवन्दद्भावो न तद्विघातस्य निमित्तं भवति। अवदत्तमित्यादि। आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणं, नेतरेषामसंभवात्। इति चेष्यत इति। चकारद्यथाप्राप्तं च, तेन अवत्तं वित्तं प्रत्तमित्याद्यपि भवति। अनुपसर्गा वा एत इति। कथमनुपसर्गत्वमित्यत आह। क्रियान्तरविषया इति। अवगतं दत्तमिति गमिना ऽवादीनां

योग: ततश्च यत्क्रियायुक्ता: प्रादय: तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति ददातिं प्रत्यनुपसर्गत्वम् ॥

अच उपसर्गात्त: । त इत्ययमिति । तकारेकार उच्चारणार्थ: प्रत्तमिति । तत्रF- कारस्य तकारे दकारस्य चर्त्वम् । नीत्तमिति । दस्तीति दीर्घत्वम् । आदेरल: प्राप्नोतीति । आदे: परस्येति वचनात् । अच इत्येतदावर्त्तिष्यति । यद्धास्येति वर्त्तते स्व प्रकृतम्, अस्य च्वाविति, दो दद्धोरित्ययमपि दम्भावो ऽवर्णस्य

प्राप्नोति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत, एवं तर्हि वक्ष्यामि दोऽद्दोरिति, दो य आकारस्तस्याद्भवतीति। छितकारको वेति। अलोन्त्यस्येत्येतस्य द्वावपवादौ, आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येति, तयोर्विप्रतिषेधे परःप्रवर्तते, अपो भीत्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसंग इत आह। अपो भीत्यत्रेति। अत्र द्वयोस्तकारयोरन्त्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्, अत्र केचिदाहुः। अवश्यमत्राच इत्यनुवर्त्यमन्यथा लुग्व्यकोरप्, ल्वाभ्यामित्यत्रापि स्यादिति, तत्र। लुप्ते

पकारे नापृशब्द इति नात्र भविष्यति ॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न सांप्रतिकसंभवः ।

न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र संभवः ॥

द्वयोरतुल्यकक्षत्वात्प्रत्ययेपो नहि श्रुतः ।

अपो भि । स्ववद्भिरिति । अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसः तु इति सौत्रो धातुः स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः । माद्भिरिति । पद्दत्रोमासिति

मासशब्दस्य मासादेशः। उषाद्भिरिति। मिथुनेऽसिर्वसेः किदित्यसिप्रत्ययः।

सः स्यार्धधातुके। वत्स्यतीत्यादि। वस निवासे, लृट्। जिघत्सतीति लुङ्सनोर्घस्लृ। आस्से वस्स इति। आस् उपवेशने, वस आच्छादने अदादौ अनुदात्तेतौ, अतङीत्युच्यमाने व्यति वत्सीष्टेत्यत्रापि न स्यात्॥

तासस्त्योर्लोपः। व्यतिसेति। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं शपो लुक्, श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। प्रत्ययमात्रमेतत्पदमिति। तेन सात्पदा-

द्योरिति षत्वप्रतिषेध इति भाव:॥

रि च। अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसंभवात्॥

ह एति। एशि हकारो न भवति एधामासे इति, किं कारणं तासेर्य एकार: संभवति तत्रैवास्तेरपि, कश्च तासे: संभवति, उत्तमैकवचनम्। अपर आह। उत्तमैकवचनं सार्वधातुकं चेति, तेन सुप्ताहं त्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेप्यार्धधातुके न न भवतीति॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।यकारे इकार उच्चारणार्थः ।लोपो भवतीति इकारस्त्वनन्तरोऽपि स्वरितत्वान्नानुवर्तते ।आदीध्येति । ल्युप् ।आदीध्यक इति ।यक् । आदीधितेति । तृच्,घ्ट् ।आदीध्यनमिति । ल्युट् ।दीधीवेवीटा-मिति गुणप्रतिषेधः इहादीध्यतेस्तुंल् अदीध्यक इति ।श्रूयमाणस्य णौ स्वुलुत्वे: प्रागेव प्राप्तोऽपि लोपो न भवति,वर्णग्रहणात्, किं वर्णग्रहणानतिरिच्यतइत्यतो न भवति, नेत्याह । अक्षरार्थं स्यायं, कथं,वर्णं वर्णाने गुरादिःवस्यैते उपलभ्यत-

इति वर्णः वर्णश्चासाविश्चेति विशेषणा समासे विशेषणस्य निपातनात्पर-
निपातः॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। सोऽत्येतदिहानुवृत्तं सनौ
विशेषणम्। मीनातिमिनोत्योरिति। मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रक्षेपणे। उभयोरपि
ग्रहणमिति। मिनोतेरप्यज्झनगमां सनीति दीर्घे कृते मी इति रूपसंभवात्।
नन्वसौ लाक्षणिकः, सत्यम्, इष्टिरेवैयं यदाह। इष्यत इति। मा माने, माङ् माने।

मेङ् प्रणिदाने, त्र्याणामपि ग्रहणं, मीनाति मिनोत्योः सनः कित्वे सति अनै-
ज्विषयत्वान्मात्वपांसंभवात्पृथग्ग्रहणम्, घु इति घुसंज्ञका दाधा गृह्यन्ते, रभ
राभस्ये, डुलभष् प्राप्तौ, शकॢ शक्तौ, पत्लृ गतौ, पद गतौ । मित्सतीति । सः
स्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः अत्र लोपोभ्यासस्य, आत्मनेपदेषु पूर्ववत्सनः
आदिः प्सतः त्यादौ स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।

आपृज्ञप्यृधामीत् ।आप्लृ व्याप्तौ, ज्ञा अवबोधने, णिचि पुक्, मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मित्चेति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः ऋध वृद्धौ । ईत्संतीति ।रपर ईकारः धकारस्य चर्त्वम् ।ज्ञपेरित्यादि । इहात्र इत्यनुवर्तते, तेन च ज्ञपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य ज्ञपेरित्वं विधीयमानमलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् ।अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थं, व्यभिचाराभावात्,तेन ज्ञपिनाज्विशेष्येत ज्ञपेरचो यत्र तत्रस्थस्येति यथाऽऽवृधिभ्याम् एवं चैकप्रकारो विशेषणविशेष्यभावो

भवति, तत्रानन्त्येचि सावकाशमीत्वमन्त्येचि पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमुक्तम् । णौलोपि इति । इतरस्य त्विति । अपर आह । अस्तु णोरपीत्वं, तस्य स्थानिवद्भावाण्णिलोपो भविष्यति, ईत्त्ववचनं त्वनन्त्ये श्रवणार्थमिति । अर्दिधिषतीति । सनि इटि लघूपधगुणे रपरे कृते न न्द्राः इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

दम्भ इच्च । धिप्सति धीप्सतीति । हलन्ताच्चेति सनः कित्वादुपधालोपः

भकारस्य चत्वम्, इत्त्वं शक्यमविधातुम्, एवं वक्ष्यामि, सनिमीमादीनामच इस्, दम्भ ईच्च, चकारादिस्भावश्च, तत आप्ज्ञप्यृधामि दित्यैव ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । मुमुक्षतीति । भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदादिति कर्मकर्तरि यगभाव: अतिदेशेन स्वाश्रयस्यानिवृत्ते: कर्तरि शप् भवति, यथा नमते दण्ड: स्वयमेवेति । कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वादिति । उक्तं हिऽ प्रसिद्धेरविवक्षात: कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । तत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति । यदेतदिति । अथात्रग्रहणं किमर्थमत्र सनिमीमेत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौददातीत्यत्र माभूदिति, नैतदस्ति, प्रयोजनमेवं वक्ष्यामि, सनि मीमाघुरभलभशकपतपदानच इस्, अभ्यासलोपश्चेति, उत्तरत्राप्यभ्यासलोपश्चेत्येव तत्राह । सनि मीमाध्वित्यादि । विषयावधारणं, विषयनियमः कः पुनरसावित्यत आह । अत्रैवेत्यादि । अवधारणस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । सन्वद्भावविषये न भवतीति । अमीमपदिति । मिमी

णिचि मीनातिमिनोतीत्यात्वं,पुक्,लुङ् चङि द्विर्वचनं,सन्वद्भावादित्वं,दीर्घो लघो:कथं पुन:सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसंग इत्यत आह ।सन्वल्लघुनीति यथैव हि सन्वद्भावेनेत्वं भवति तथाभ्यासलोपोपि स्यात्,अलोन्त्यस्य लोपेन भवितव्यमित्याशंकायामाह ।सर्वस्येति ।कथं पुन:सर्वस्य लभ्यतेऽत आह । तदर्थमेवेति ।इतराभ्योपि दृश्यन्तइति षष्ठ्यन्ताचल्,योयमभ्यास:प्रसिद्धोऽस्य लोपो न तदन्तस्येत्यर्थ: विषयावधारणं त्वन्यथापि सिद्धं,सन्वल्लघुनीति न

कार्यमतिदिश्यते, किं तर्हि रूपं, लोपश्चासावभावरूपो न रूपमिति नाति दिश्यते, नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यपरे । सर्वस्य कुर्वन्तीति । अभ्यासविकारेष्विति तु प्रतिषेधो न भवति लोपस्याविकारत्वात्, तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति पृथग्ग्रहणं, द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति च पृषोदरादिसूत्रे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावधार्यते, न चाभ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयत इत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

ह्रस्वः । हलादिशेषो न भवतीति । न चागमविधानसामर्थ्या-द्धलादिशेषाभावः, अन्यथाऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाच्यं, सत्यपि वा हलादिशेषे विगृहीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य, न चवाक्लमिति ॥

हलादिःशेषः । शिष्यतेऽवस्थाप्यतइति शेषः कर्मणि घञ्, हलादिरित्यसमासः, समासे तु

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता
षष्ठीसमासे त्वानर्थक्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपात:प्राप्नोति,षष्ठी-
समासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वं नाभ्यासापेक्षमिति वजादिष्वपि प्रसंग:
वक् व्याप्तौ लिट्,आनक्ष अत्र ककारस्य शेष:प्राप्नोति,आटतुरित्या-
दावप्यादिवद्भावात्प्रसंग: कर्मधारयासमासयोस्तु अभ्यासापेक्षमादित्वमिति
नायं दोष: । क्षादिर्लुप्यतइति । हलिन्यपेक्षाते,एतेनासमासपक्षो दर्शित:
समासे त्वुपसमस्तस्यापेक्षायोगादनादिर्हलिति पुनर्हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

ननु शेषोवस्थानं तत्वादेः प्राप्तमेव तत्किमेतेनात आह । आदिशेषनिमि-त्तकमिति । सत्यं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः आदिरेव शिष्यते न त्वादिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो विधीयतइति नास्यानर्थक्यमित्यर्थः यद्वयादिशेषो निमित्तमनादिलोपस्य पपाचेत्यादौ यत्रादेरेवाव-स्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटतुरित्यादौ तु न स्यादित्यत आह । तत्रेति । जातिपक्षे अभ्यासजातावेवादेरवस्थानमपेक्षितं न

प्रतिव्यक्तीति दोषाभाव: । अपरे त्विति ।पूर्वत्र पक्षे ऽवस्थानमेव शब्दार्थो नियमाश्रयणात्त्विरव्यावृत्ति: अत्र तु पक्षे निवृत्तिरपि गुणभूत- शेषशब्देनैवोच्यते । तत:किमित्यत आह ।तदवस्थानमित्यादि ।उक्ति त: शब्दव्यापारत: अविधेयत्वात्त्विति । आर्थमप्राधान्यं दर्शयति,निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह । निवृत्तेरेव त्विति । लोकेपि चंक्रम्यमाणोधीष्वात्र अपंश्च- ङ्क्रमणं कुरु इत्येवमथाभेदेपि शब्दोद्भेद: प्रतीयते तत:किमित्यत आह ।

तत्रेति । साविधेयत्वात्प्रधानभूता सती निवृत्तिः किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षते, किं भूताम्, अविधेयां सतीम् अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः । न प्रधानं गुणानुवर्तिंस्तस्मादपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः । भाष्ये परिहारान्तरं, हलित्येको योगः अत्र लोप इति वर्त्तते स च कर्मसाधनः यथा हलङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्र अभ्यासस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः यद्वा ह्रस्वोऽहलादिः शेष इति संहितापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः अभ्यासोऽहल् भवति,

अविद्यमानहल्को भवति, तत आदि: शेष इति ।

शर्पूर्वाः खयः ।पूर्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते, तत्राभ्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्,किं चासंभवोऽप्यत्र शक्यते वक्तुं कथं,शेषशब्दोयं निवृत्तिमदवस्थानमाह,न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं संभवति ।चुश्च्योतिषतीति ।श्च्युतिर् क्षरणे ।पिस्पन्दिषतइति । स्पदिकिंचिच्चलने,

अनुदात्त् ।सस्राविति ।ष्णा शौचे। सपूर्वा इति । सूत्रे शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।उचिच्छिषतीति ।उच्छी विवासे ।अन्तरंगत्वादिति उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादन्तरंगत्वात्तक्कृते द्विर्वचनमिति ।तच्च पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात्सतुक्क एव भवति,तत्र कृते यद्यत्र हलादि-शेषः स्यादभ्यासे तकारः श्रूयेत, एतच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदनाश्रित्योक्तं,तदाश्रयणे तु चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्छिस्शब्दस्य द्विर्वचने चकार-

शेषेणैव रूपं सिध्यति, न चैदमस्ति, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्त्तो ॥

कुहोश्चुः । चखानेति । खकारस्य छकारः, तस्याभ्यासे चर्त्वेति चकारः । जघासेति । घकारस्य झकारः तस्य जश्त्वज्जकारः । जिहीर्षतीति । हलो झलिति सनः कित्वं, हकारस्यापि झकारः तस्य जश्त्वम् ॥

न क्वतेर्यङि । क्वतेरित्यादि । कुङ् शब्दइति तुदादिः कु शब्द-

[illegible]:

इत्यदादि: कुङ् कुङ् इति भ्वादि:शब्दार्थ एव,तत्रासति विकरणनिर्देशे कौरित्युच्यमाने त्रयाणामपि ग्रहणं स्यादथ तौदादिको दीर्घान्त:,एवमपि द्वयोर्ग्रहणं स्यात्,न च निरनुबन्धकत्वादादादिकस्यैव ग्रहणं,लुग्विकरणत्वात् तस्माद्भौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्देश: ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यद-त्करिक्रदत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रत:सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनी-

गन्तीति च । धारयतेरिति । घृङ् क्वस्थाने एयन्त: । घृङो वेति । स एव प्रकृत्यन्तरम् । श्लौ यङ्लुकि चेति । श्लावित्येतद्धारयतेर्घृङो वेत्युभाभ्यां संबध्यते,यङ्लुकि चेत्येतत्तु घृङो वेत्यनेनैव,तदयमर्थ: । दाधर्तीति धारयते: श्लौ णिलुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते,घृङो वा श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वमत्र परस्मैपदमपि निपात्यं,तस्यैव वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यतइति, दर्धर्तीत्यत्र तु यङ्लुक् पक्षे दाधर्तीति,निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो

निपात्यते, रुग्रिकौ च लुकीत्येव रुक् सिद्धः, श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक् पक्षे न किंचिन्निपात्यम् । बोभूत्विति । यङ्लुगन्ताल्लोट् । बोभवतीति ।लट् यङो वेति पक्षे ईट् । प्रत्ययलक्षणेनेति । यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं,तथापि लोलूयतइत्यादौ यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव एवं [illegible] चादादिषु चर्करीतं परस्मैपदमिति परस्मैपदग्रहणमनुवादः।

कर्त्तर्यौव चेदमात्मनेपदं नियम्यतइति ।भावकर्मणोर्यङ्लुन्तादात्मनेपदं भवत्येव । करिक्रदिति । अत्र चुत्वाभाव एव निपात्य: रिगागमस्तु रुग्रिकौ चेत्येव सिद्ध: । तथा चास्येति ।अस्य मन्त्र पदस्य ब्राह्मणे विवरणम् ।भरिभ्रदिति । अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्य: ।जसिरूपमिति । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम: प्रतिषेध: ॥

उरत् । ववृतइत्यादौ हलादिशेषे कृते अकारान्ततायामुपजातायामङ्भाव

रपरत्वे पुनर्हलादि:शेष: ननंर्तीत्यादौ हलादिषु कृतेषु ऋकारान्तत्वा-भावादत्वं न स्यादित्याशंक्याह । ननंर्तीत्यादाविति । यथा त्राभ्यास-विकारेषु बाधका न बाधन्ते तथा दीर्घाकित इत्यत्रैव वक्ष्यते ।

द्युतिस्वाप्यो: संप्रसारणम् । विदिद्युतइति । द्युत दीप्तौ अनुदात्त व्यदिद्युतदिति । ण्यन्ताल्लुङ् चङि द्विर्वचनम् । विदिद्योतिषते विदिद्यु-तिषतइति । रलो व्युपधादिति सन: कित्वविकल्प: । स्वापिर्यन्तो

गृह्यतइति । स्वपेर्यो णिज्विहितस्तदन्तस्य ग्रहणं, तेन स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति, एतच्च स्वापिरित्युक्ते, सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते, ब्रयन्तस्यैव योऽभ्यासस्तस्यानेनैव संप्रसारणं सिद्धं, तथाहि । लिटि तावत्किति वचिस्वपियजादीनां कितीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्ति संप्रसारणं, सन्नपि रुदविदमुषग्रहिस्वपीति किदेव, यद्यपि स्वपिस्यमिव्येञां यङीति

कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, यथापि यङ्लुक्यभ्यासस्य संप्रसारणं न केन चित्प्राप्तं तथापि स्वापेरिति निर्देशादेव,ण्यन्तस्य ग्रहणम् ।तस्येत्यादि । अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं प्रत्ययः संनिधापितस्तेन स्वापितस्तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते, अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिस्तस्येति,सिस्वापयिषतीन्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गं,यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तं, द्युतेस्तु व्यदिद्युतदिति,अत्राभ्यासस्य निमित्तं

यश्चङ् स यद्यपि णिचा व्यवहितस्तथापि संप्रसारणमिष्यते ॥

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम् ।

तस्माद्वक्तव्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम् ॥

द्योतकीयते:सनि अभ्यासस्य प्रसारणं भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

व्यथो लिटि । विव्यथइति ।व्यथ भयचलनयो: अनुदात्त्, अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसंग इत्याशंकयाह । यकारस्येति ।

इह लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्यानन्तरं अथ इति वक्तव्यं, ततो द्युतिस्वाप्योरिति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

दीर्घं इणः किति । यणादेशे कृतइति । परत्वात् । स्थानिवद्भावादिति । द्विर्वचनेऽचीति रूपस्थानिवद्भावः । इयाय इययिथेति । णलि थलि च गुणवृद्ध्योः कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् ।

अत आदेः । आदेरिति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति, लिटीत्यनुवर्त्तते

किद्ग्रहणं [illegible] तु निवृत्तं, क्ङो गुणे पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्वमिदमारभ्यते, तपरकरणं किं दीर्घस्य माभूत, आच्छि आयामे, आंछ, आंछतु: आंछु: किं च स्यात् यद्यत्र दीर्घ: स्यात् तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट् प्रसज्येत ।यद्यप्यत्रापि ह्रस्वत्वे कृते अद्भवति तथापि तपरकरणसामर्थ्याददेव योदिति विज्ञानात्स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परिग्रह: ।

तस्मान्नुड् द्विहल: ।आनंगेति । अगि रगि लघि गत्यर्था: । आनंघेति

अंजु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, द्विहल्ग्रहणमनेकहलुपलक्षणं, तेनानर्चेत्यत्र गुणे रपरे कृते त्रिहलोऽपि भवति, ऐऔजित्यत्र वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तर-समानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युक्त्वा नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते नुड्विधौ प्रतिविधते । ऋकारैकदेश इत्यादि । अत्र द्विहल्ग्रहणं न कर्तव्यं, तस्मान्नुडित्येवास्तु, एवमुच्यमाने आटतुरादुरित्यत्रापि प्राप्नोति, अश्नोतेश्चे त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अद्विहलो

यदि भवति अश्नोतेरेवेति, अश्नातिनिवृत्यर्थं नाश्न इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेव-मन्तरेणापि द्विहल्ग्रहणं सिद्धेयद् द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनं द्विहल्काकायानुकारिणोपि यथा स्यादिति ॥

भवतेर: । उरदित्यस्यानन्तरमिदं नोक्तं, लिटीत्युपजीवनाय, यदि पुनस्तदन्ते्रोच्येत, नैवं शक्यं लिट्येव हि स्यात्, श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्यर्थः ।

ससूवेति निगमे । दाधात्र्यादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । निजिर् विजिर्विष्लृ व्याप्तौ, जुहोत्यादिष्वमी त्रयः । त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति । भृञामिदितीत्वं त्रयाणामेव यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति तत्राह । एषां हीति । यदि तद्युत्तरार्थं त्रिग्रहणं कर्त्तव्यं तदेवास्तु, वृत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुं, सत्यं, तदपि कृतमित्येव, गुणग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानार्थं, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति, अन्यथा तदपवादो हल एव एकारः स्यात् । अथाभ्यासविकारे-

ष्वपवादो नोत्सर्गान्बाधतइत्याश्रीयेत तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ।

भृञामित् ।अमी अपि जुहोत्यादौ भृञ् माङोहाङ् भृञादय: ।मिमीतइति ई हल्यघो: ।

अर्तिपिपर्त्योश्च ।इयर्तीति ।ऋ सृ गतौ,पृ पालनपूरणयो:अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् अच्छन्दोर्थमिदं,छन्दस्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वात् ।

सन्यत: ।यियक्षतीति । यजेर्व्रश्चादिना षत्वं, षढो:क: सि,

तपरकरणं, किं, पापच्यते:सन् पापचिषतइत्यत्र माभूत्, किं पुन: कारणमत्र ह्रस्वो न भवति, दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु सनि योऽभ्यास इत्येवं विज्ञायेत ततो लाघवे विशेषाभावात्तपरकरणम् ।

ओ: पुयण्ज्यपरे । पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्येकवचनम् । पुयण्जि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्तस्त्वनित्यत्वान्न भवति, अ: परो यस्मात्पुयण्जस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थ: । पिपविषतइति । पूङ् पवने,

स्मिपूङ्रंजशां सनीतीड्गुणावादेशौ, तयोर्द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात्पू इति द्विरुच्यते । पिपावयिषतीति । तत एव ण्यन्तात्सन् । विभावयिषतीति भवतेर्ण्यन्तात्सन् । यियविषतीति । यु मिश्रणे, सनीवन्तर्द्धेतीट् । यियावयिषतीति । तस्मादेव ण्यन्तात्सन् । रिरावयिषति लिलावयिषतीति । रौतिलुनातिभ्यां ण्यन्ताभ्यामेव सन् । जिजावयिषतीति । जु इति सौत्रो धातुः जुचंक्रम्येत्यादौ निर्दिष्टः कथं पुनः ण्यन्तेषु सन्युवर्णान्तताभ्यासस्य,

यावता णौ वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोराकारान्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं, नहि णौ कृतस्य केन चित्स्थानिवद्भावो विहितः णेरद्विर्वचननिमित्तत्वादित्यत आह। एतदेवेति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जोवर्णपराः संभवन्ति। पिपविषति पियविषते इति संभवतीति चेत् किमेतावता वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं चार्थवद्भवति, तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूचकमिति। यच्चात्र वक्तव्यन्तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तं तत एवावधार्यम् ॥

पापविषतइति ।सनि योऽभ्यास इत्येतदनाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणं,तदा अये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि संभवति । अतुतावयिषतीति ।तु इति सौत्रो धातुः तुरुस्तुशम्यम इत्यत्र निर्दिष्टः ।जु हावयिषतीति ।जुहोतेर्ण्यन्तात्सन् ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।श्रु श्रवणे,अन्ये गत्यर्थाः उदाहरणेषु ण्यन्तेभ्यःसन् । कथं पुनर्यणि परत उच्यमानमित्वं

सकारादिना वर्णेन व्यवधाने भवति तत्राह । वचनसामर्थ्यादिति । पूर्वसूत्रइत्यादिना अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

गुणो यङ्लुकोः । लुक्शब्देनात्र यङ्लुगेव गृह्यते संनिधानात् किंचाभ्यासस्यायं गुणो विधीयते न च लुगन्तेऽभ्यासः संभवति । चोक्रुशीतीति क्रुशेर्यङ्लुगन्तात्तिप्,यङो वेतीट्,नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधः।

दीर्घोऽकितः । अपवादत्वादिति । नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भा-

दपवादत्वम् ।अनजन्तत्वादेवेति ।दीर्घश्रुत्याचश्चेत्युपस्थानादभ्यासविशेषणा-
दजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयतइति भाव: । अभ्यासविकारेष्वित्यादि
अपवादग्रहणं बाधकमात्रोपलक्षणमुत्सर्गग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणं,
तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाश:ययावित्यत्र,दीर्घत्वस्यावकाश:पापच्यतइत्यादि,
डोढौक्यतइत्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्दीर्घत्वस्य प्रसंगो नापवादत्वात्तथा सन्व-
द्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदितिदीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति,अचीकर-

दित्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्दीर्घत्वप्रसंगः मीमांसतइत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तर-
ंगत्वाद्दीर्घत्वप्रसंगः इत्वं तु सनि परतांगाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य
विधानाद्बहिरंगम्,अजीगणदित्यत्र तवैकस्मिन्न्येन नाप्राप्तित्यायेन हलादि-
शेषस्येत्वमपवादत्वाद्बाधकं प्राप्नोति इह तु अपचच्छतुरपचच्छुः चच्छदतुः
चच्छदुः चिच्छादयिषति, चिच्छर्दयिषति, चेच्छिद्यते इति, परत्वात् ह्रस्वत्वा-
त्वेत्वगुणेषु कृतेषु पश्चात्तुक् क्रियते, तेनैतन्न नोदनीयं तुकि कृते एते विधयो

न प्राप्नुवन्तीति, ओहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति धातुद्वयं किन्न त्वभ्यास: ककारस्तु हश्च व्रीह्किालयोरित्यत्र हाङ्हाको: सामान्येन ग्रहणार्थ: ॥

नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । वंचुकसिपतिपदयो गत्यर्था: । स्कन्दि: शोषणार्थ: इतरे अवस्रंसनार्था:वनीवच्यतइत्यादावनिदितामित्युपधालोप: वनीवंचीतीत्यादौ न भवति यङो लुमता लुप्तत्वादीकारोच्चार-

णसामर्थ्यान्नीकि कृते गुणह्रस्वौ न भवत: ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । नुगित्येतदित्यादि । केन संबन्धेनोपलक्ष-णमत आह । स्थानिना हीति । उपलक्षणत्वे किं सिद्धमत आह । तेनेति । अकल्परत्वेपीति । तन्तन्यतइत्यादौ भल्परत्वे तु नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वार: सिद्ध एव,अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति नित्यं परसवर्ण: प्राप्नोति, इष्यते च पक्षे अनुस्वारस्य श्रवणमत आह । दान्तवच्चेति ।तत्कथं लभ्यते,

इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं तदन्तविधिना सिद्धं,तत्क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोस्य यथा स्यादिति,एवं चानुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे अनुनासिके-ति लुप्तषष्ठीकम् ।तेतिम्यतइति । तिम आर्द्रीभावे । तपरकरणं किमिति । सर्वत्र ह्रस्वस्यैव भावान्नास्य किंचिद्व्यावर्त्यमिति प्रश्नः । भूतपूर्वस्यापीति अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । बामम्यतइति ।भाम क्रोधे ।

जपजाभदहदशभंजपशां च ।जप जल्प व्यक्तायां वाचि,जभजृभी गात्र-

विनाशे,दह भस्मीकरणे,दशं दशने,भंजो अमर्दने,पश इति सौत्रो धातु:जञ्ज-
प्यतइत्यादिचतुर्षु लुपसदेत्यादिना यङ् इतरत्र सामान्यलक्षणेन ॥

चरफलोश्च । चरतिर्भक्षणार्थ: त्रिफला विशरणे,फल निष्पत्तौ,
द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । चंचूर्यतइति । लुपसदेत्यादिना यङ्,उत्तरसूत्रेणाकार-
स्योत्वे हलि चेति दीर्घत्वं योगविभाग उत्तरार्थ: ॥

उत्परस्यात: । अभ्यासस्य माभूदिति । अन्यथा प्रकरणात्तस्यैव

प्रसंगः ।अन्त्यस्य माभूदिति । आदेः परस्येत्यस्य त्वप्रसंगःपंचमीनिर्देशाभावात् तपरकरणं किमिति ।यद्यपि भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति प्रश्नः । लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति । अनेन लक्षणेन दीर्घस्य प्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तोपि विकारस्तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यतइति भावः । यथैव तर्हि गुणो निवर्त्तते तथा हलि चेति दीर्घत्वमपि निवर्त्तेतात आह । दीर्घत्वे हीति ॥

ति च । वचनसामर्थ्यादिति । यङ्लुकि पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

रीगृदुपधस्य च । ऋत्वत इति । यङि परतो य ऋकारवान् तस्यैव ग्रहणं न तूपदेशे ऋत्वतस्तेन परीपृच्छ्यात इत्यादौ संप्रसारणे कृतेपि भवति ॥

रुग्रिकौ च लुकि । मर्मृज्यत इति । लुकि विधीयमानो रुग्यङि न प्राप्नोतीति वचनम् ।

ऋतश्च । किरतिमिति । ऋकारान्तोपलक्षणमेतत् । कर्करीतमिति

यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । पक्तीति । लट उपलक्षणान्तेन चाक्तीत्यादीनि रूपाणि, किरतेर्यो नयेदित्यर्थः । यद्वा अत्र यङ्लुकि किरति पचतीति यो नयेत् पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद्गुणादिकमकृत्वा नयेदित्यर्थः । प्राप्तिज्ञमिति । रूपादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिज्ञः प्रारब्ध इति । संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्धइति योग्यतातिशयोद्भावनेनायं स्तूयते, तत्र प्राप्तिज्ञमित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे ।

तत्रेयं प्राप्तिरिति ।तपरकरणसामर्थ्यादिति । अभ्यासविशेषणे तु भूत-पूर्वदीर्घनिवृत्यर्थं तपरकरणमिति,व्याख्येयं,नहि मुख्यनिवृत्यर्थसंभवे गौणकल्पना न्याय्येति अंगविशेषणभूत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । लघुनि चङ्परइति व्यधिकरणे सप्तम्यौ न समानाधिकरणे,चङ्परस्य लघुनोसंभवात् । चङ्परे णौ परत इति ।कथं पुनर्णाविति लभ्यते,चङ्परस्यान्यस्यासंभवात्, ननु चाचकमतेत्यत्र मकारः

संभवति, अदुद्रुवदसुस्रुवदित्यत्र वकारः, एवं तर्हि चङ्परइत्यंगस्य विशेषणं, चङ्परे यदंगं तस्य योऽभ्यासस्तस्य सन्वत्कार्यं भवति । लघुनि धात्वक्षरइति । चङ्परे णौ यदंगं तस्य संबन्धि यल्लघ्वित्यर्थः । सामर्थ्यांण्यन्तस्य ग्रहणमिति । णेः समीपभूतस्यांगस्य ग्रहणमित्यर्थः । ण्यन्तस्यावयवभूतं यदंगं तस्य ग्रहणमिति वा । अग्लोपइति । नास्मिन्नग्लोपो विद्यतइति अग्लोपः एतच्च चङ्परत्यनेन, समानाधिकरणं, तेनायमर्थः चङ्परे णावको लोपेऽसतीति,

अततक्षदित्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाध: अजजागरदित्यत्र आकार: पर: ।अत्र केचिदित्यादि । ननु च गकारो जाशब्देन व्यवहितोत आह ।सर्वत्रैवेति ।अचीकरदित्यादावपि ककारादिना व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति,ततश्च वचनप्रामाण्याद्व्यवधानेऽपि सन्वद्भावेन भवितव्यमिति तेषा-मभिप्राय इत्यर्थ: दूषयति । तदसदिति । यदि तर्हि वर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यंजनसंघातेनापि व्यवधाने न सिध्यतीति मन्यमान: पृच्छति ॥

कथमिति ।एवंजातीयकानामिति । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः ।अचकमतेति ।
कमेरुपसंख्यानमिति च्लेश्चङादेशः ।अचकथदिति ।कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः
अतो लोपः अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानान्न भविष्यति,
अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः ।अददृषदिति ।तदाचष्टइति णिच इष्ट-
वद्भावेन टिलोपः अत्रामन्फलोलोपो नाच एव केवलस्येति नास्ति स्थानि-
वद्भावः एतदर्थं चानग्लोपइत्येतत्क्रियमाणमचकथदित्यत्र सन्वद्भावं निवर्तयतीति

तस्यौपन्यास: यदि चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य यल्लघु तत्र परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते,वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवददित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति किं कारणं,यश्चङ्परो णिर्न तत्र लघुः पूर्वेण णिचा व्यवहितत्वात् लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् अजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव,यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावो निषिद्धः सन्वद्भावे तु प्राप्नोति यस्मिंश्च णौ लघुर्नासौ चङ्परः द्वितीयेन णिचा

व्यवहितत्वात् यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भाव: प्रतिषिद्ध्यते,सन्वद्भावे तु प्राप्नोति,भवतु वा स्थानिवत्वनिषेध: अग्लोपित्वान्न प्राप्नोति वृद्धौ कृतायां णेर्लोप: तन्नाग्लोप्ययं भवति ।अग्लोपि वास्तु प्रागेव वृद्धेर्णिलोपे कृते,तत्रापि परिहारमाह ।योसौ णौ णेर्लोप इत्यादि ।तदो-न्यो ग्लोपइति अन्याकारोऽन्य उक:जात्याश्रयणे हि गोबलीवर्दन्यायेन णिजातेर्निमित्तत्वेन परिगृहीताया अन्यस्याको लोप: प्रतिषेधविषय:

परिगृह्यते न तु तस्या णिजाते: ततश्चास्य लोपस्याग्लोपत्वेनानाश्रयणा-
तेनाग्लोप्यंगं न भवतीति भवत्येवात्र सन्वद्भाव: । मीमादीनामत्र ग्रहण-
ादिति ।तत्र हच इत्यभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धेत्रग्रहणं विषयावधारणार्थम्
अत्र मुख्ये सन्येव भवति न सन्वद्भावविषयइति । किं चेत्यादि । अनेनेदमाह
न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणं किं तर्हि इसभावाद्यपि विषयत्वेन
------------------निर्द्दिश्यते , यह च धातो: सन्वद्भावादिस्भावादि

न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोऽपि न भवतीति । यद्वा सकारादौ सन्यभ्या-सलोपो विहितो न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लो-पाभावः ॥

दीर्घो लघोः । अविभ्रजदिति । भ्राजभासेत्यादिना पक्षे उपधा-ह्रस्वनिषेधः ।

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । तपरकरणसामर्थ्यादिति । स्थानिनो

ह्रस्वत्वाद्भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसंगः अतो लक्षणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन व्यावर्त्यते ॥

ईं च गणः । गण संख्याने चुरादावदन्तः तस्यातो लोपेनाग्लोप इति प्रतिषेधाद्वचनं,कृतयोर्हलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते । लोपः पिबतेरित्येतदत्रैव पठितव्यं,पिबतेरालोपश्चेति, अकारादी,चाभ्यासस्य । सत्यं, विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शंक्येत ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां सप्तमस्याध्यायस्य तुरीयश्चरणः ।समाप्तश्चायमध्यायः ॥

शुभं भवतु ॥

